

האוניברסיטה הפתוחה

נשים בחברה היהודית בארץ ישראל (1882-1948) 10582

מנחה : ד"ר חגית כהן

**כיצד משתקפת המציאות ההיסטורית בכתיבתה העיתונאית והספרותית
של שושנה שרירא**

**היבטים חברתיים ופוליטיים בכתיבתה העיתונאית והספרותית של
שושנה שרירא בין השנים 1942-1950**

מאת : נהורה שומלי דניאל ת"ז : 054331079

טל' : 0523229026

תוכן עניינים

2	מבוא
4	נשים בתקופת הישוב
8	כתיבת נשים ומאפייני כתיבתן
14	עיתונאיות בתקופת המנדט
15	דמותה של שושנה שרירא
22	כתיבתה של שושנה שרירא
24	כתיבתה העיתונאית של שושנה שרירא
33	כתיבתה הספרותית של שושנה שרירא
36	לסיכום
42	מקורות

בתקופת הישוב בארץ, נשים, וביניהן שושנה שרירא, היו יוצרות, מבצעות, תומכות, "מוזות" מעוררות השראה, צרכניות ופטרוניות של אמנויות, שהתפתחו ופיתחו את המרחב הלאומי בארץ-ישראל, פעלו בו והטביעו בו את חותמן. נשים ציוניות שעלו ארצה במטרה ליישב את הארץ ולחולל מהפכה תרבותית, חברתית ומגדרית בחברת הלאום כולה. הן פעלו בזירה התרבותית-מודרנית שהתפתחה במדינת הלאום-זירה שהנחת היסוד שלה הייתה עידן ההשכלה, עליונות הקדמה והמודרניזציה שהתקדמו על ציר הזמן. האומנות פעלה במקביל לשדות הפוליטיקה, החברה והמגדר. החילוניות הפכה לתופעה מרכזית ומשמעותית בתהליך. היו אלו ניצני ההשפעות שבאו ממרכז אירופה, רעיונות שהעמידו את האדם במרכז העולם והציעו דרכים הראויות לפיתוח יכולותיו-בראש וראשונה השכלה המבוססת על רציונליות, שבאה לידי ביטוי במגוון שדות בכלל, ובתרבות ואמנות בפרט.

למרות עשייתן ותרומתן הרבה לעיצוב פני התרבות בארץ, מעט מאד נשים זכו להכרה בתקופתן, ורבות מאותן נשים נעלמו מהנוף. רק בשנים האחרונות החלו להסיר אבק ולהעלות ממרתפים חבויים את יצירותיהן ואף לחקור אותן.

בעבודתי אחשוף את הקורא ליצירתה העיתונאית והספרותית של שושנה שרירא בין השנים 1942-1950 ואבחן כיצד משתקפת המציאות ההיסטורית בכתיבתה העיתונאית והספרותית. אציג את ההיבטים החברתיים והפוליטיים ואבדוק האם ניתן לזהות ביקורת חברתית ופוליטית בכתיבתה.

שושנה שרירא הייתה בין הסופרות והעיתונאיות הראשונות בארץ. שרירא הייתה זקוקה למרפקים חזקים מצד אחד ולחוכמה נשית מצד שני כדי להצליח בעולם התרבות החדש בבוהמה התל אביבית. כעיתונאית תרבות, חברת מערכת בעיתון **הבוקר** וסופרת, פרסמה רומנים, סיפורים, מאמרים, ביקורת ספרות, תיאטרון וקולנוע. ביצירותיה אפשר לראות כיצד היא תיעדה את התקופה, אנשים, מחשבות, אירועים פוליטיים והיסטוריים. דוגמה לכך ניתן לראות ביצירות: "קורות חיילנו בבריגדה היהודית", "סיפורם של ילדי טהרן", "ההוויה של הנשים שנתרו מאחור" ועוד.

על פי החלוקה של ברלוביץ¹ ניתן למצוא בכתיבתה של שרירא "עמדה של מחאה". גם היא, כמו רוב היוצרות בנות תקופתה, באה ממשפחה עם מודעות לאומית-ציונית, עם השכלה רחבה מהמקובל לנשים בדורה וקרקע גידול שאהדה את התפתחותה. הנשים היוצרות שעסקו בכתיבה עיתונאית ביישוב היו ממחנות פוליטיים וממעמדות חברתיים שונים ובכל זאת אנו יכולים להצביע על זיקה בין מגדר, שייכות מפלגתית או חברתית ותחומי הכתיבה. יש להניח שהבחירה להיות עיתונאיות הייתה בעקבות קבלת הרעיון הציוני וראייה שלהן את עצמן כחלק מהתנועה

¹ ברלוביץ, י. (תשנ"ו). "להמציא ארץ להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה". הקיבוץ המאוחד. עמ' 58.

הלאומית, בנוסף לכך שהייתה להן את המיומנות ההשכלתית והמודרנית שהייתה תנאי מוקדם לכתיבה.

זהותה המגדרית הנשית של שרירא כעיתונאית, באה לידי ביטוי ברבדים שונים. הרובד הראשון הוא עצם היותה אישה-יוצרת בעולם גברי והיותה אחת העיתונאיות היחידות באותה תקופה ב"ביצה התל-אביבית". רובד נוסף, בתקופת הישוב נשים יוצרות התרכזו בהתאם לנורמות שרווחו בחברה באותה תקופה בתחומים שזוהו כ"נשיים": כתיבה של שירים, יצירות לילדים ונוער וספרות הממוענת לנשים"². שרירא פרצה את תקרת הזכוכית - עסקה בכתיבה עיתונאית והייתה חברת מערכת. הנושאים שבהם עסקה לא היו נושאים "נשיים", כי אם נושאים כללים שהבולטים ביניהם היו הבריגדה, החיים בגטו ופרשת ילדי טהרן. הדר מקוב חסון³ כותבת כי: "על אף ששרירא משחקת על-פי חוקי המשחק הגבריים הסובבים אותה היא מצליחה להחדיר לתוכו קולות מושתקים, נרטיבים מחוקים, והתבוננות נוקבת בקצותיו הפרומים של המהלך הציוני...". לדעתה, בחינת מכלול יצירתה של שרירא, מגלה שהיא למעשה לא ניתנת לשיוך דורי אלא דווקא לאפיון תימאטי, הנובע מהנושאים החוזרים ועולים ביצירותיה, ובמיוחד מתוך ניסיונה לשרטט ייצוגים גבריים ונשיים אלטרנטיביים, למודלים הספרותיים לאומיים ששלטו באותה עת ברמה, בספרות העברית, ובמיוחד לדמותו של הצבר.

את דרכה העיתונאית החלה בכתיבה למהדורה "חיים קטנים" בעיתון **הבוקר**, סיפורים קטנים שליקטה ממרואיינים- רובם אלמונים. לדברי הדר מקוב-חסון יצירתה מאופיינת על ידי העורכים כנשית קרי, כרגישה, עדינה וקטנה, כלא מאיימת על הכתיבה הגברית "הרצינית", אך גם בכתיבתה זו היא משתמשת כשופר להעביר את דעותיה ולעיתים את ביקורתה.

שרירא נמנתה עם הסופרים הבולטים שקבצי הסיפורים והרומנים הראשונים שלהם הופיעו בעשור הראשון לקום המדינה. סופרי דור תש"ח החלו לפרסם את יצירותיהם כיחידים ובקבוצה ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה. קבוצת סופרים זו כבשה את מקומה בתור "משמרת חדשה". שרירא הוגדרה כבת ה"משמרת הצעירה" של דור המאבק לעצמאות, לפי עקרונות המיון הדורי שפיתח ראובן קריץ⁴. על פי גרשון שקד⁵ התחושה המלווה את כתיבה, בעיקר המוקדמים, ממקמת אותה כמי ששייכת לדור ביניים או דור כלאיים. כפי שמכנה זאת שרירא באחד מגיבורי הרומן שלה "לחם האוהבים": "שקיימים שני דור-ישראלי, מי ששר בילדותו "סלינו על כתפינו", דור של ישראל ראשונה, ומי שלא שר בילדותו "סלינו על כתפינו", דור של ישראל שנייה, דור של גולה-למחצה"⁶.

עבודה סמינריונית זו תעסוק בדמותה של שושנה שרירא ומקומה בתרבות העברית כמשקפת את המציאות ההיסטורית בכתיבתה העיתונאית. העבודה תציג היבטים חברתיים ופוליטיים בכתיבתה.

² גרין ר. (2006), "חמדה בן-יהודה כמגלמת העבריה החדשה", עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן
³ מקוב חסון ה. (2009), "שש סופרות ישראליות. פרק על יהודית הנדל ושושנה שרירא", מתוך:
Oedipus' Sister: Narrating Gender and Nation in the Early Novels of Israeli Women
עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת ניו יורק
⁴ קריץ, ר. (1978). "דור המאבק לעצמאות" קריית מוצקין. עמ' 273
⁵ שקד, ג. (1988) "הסיפורת העברית", כרך 3 תל אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 181.
⁶ שם

העבודה תציג סקירה ספרותית בנושאים: מעמד הנשים בתקופת הישוב, מאפייני הכתיבה הנשית בכלל והכתיבה העיתונאית בפרט. לאחר מכן ניתן דגש על דמותה של שושנה שרירא, האוטוביוגרפיה שלה, כיצד השפיעה וכיצד באה לידי ביטוי בעבודתה העיתונאית והספרותית.

נשים בתקופת הישוב

בסוף המאה ה-19 התהוותה התנועה הלאומית הציונית במזרח אירופה. התנועה הוקמה כתגובה לפוגרומים והתנכלויות אנטישמיות ותנועות לאומניות באירופה. לתנועה היו מספר מטרות: 'שיבת ציון', 'קבוצת גלויות', 'שחרור לאומי', 'לחולל מהפכה תרבותית', חברתית ומגדרית בחברת הלאום כולה. התנועה שאפה לשלמות מוסרית ורוחנית שתבוא לידי ביטוי ברוח ובמעשה, עיצוב דימוי ה'עבריה החדשה' והגדרת מקומה של האישה ותפקידיה בחברה⁷. עמודי התווך של המהפכה היו דיבור בעברית ותרבות עברית. תנאים אלו לא ביטלו את מציאות החיים וההגירה הארץ ישראלית, שהייתה רבת פנים, קולות וביטויים.

בתקופה זו של ראשית ההתיישבות הציונית, לאחר גלי העליות: הראשונה (1882-1904) והשנייה (1904-1914) מספר התושבים היהודים בארץ היה כ-85,000 אלף איש. רוב המהגרים בתקופה זו התיישבו בערים, בעיקר ביפו, ירושלים, טבריה וחברון, היכן שניתן היה למצוא עבודה ולפרנס משפחה. בנוסף הייתה התיישבות עירונית בחיפה ורחובות והקמת אחוזת בית (תל אביב ב-1909), בנוסף הייתה גם התיישבות כפרית חקלאית כמו הקולקטיב בסג'רה (1907) וקבוצת דגניה (1912).

בעוד שבעלייה הראשונה הנשים הגיעו לארץ במסגרת משפחתית עם דפוסי התנהגות שמרניים כאשר תפקיד האישה הוגבל לבית פנימה, הרי שבעלייה השנייה, הגיעו לארץ צעירים רווקים וצעירות רווקות חדורי סוציאליזם, לאומיות יהודית וציונות נמרצת, שראו עצמם דוברי עברית בלבד והיו נכונים לוותר על פרטיותם וערכיהם הישנים למען המטרה. במידה רבה, הם אלו שהובילו את ההתיישבות החלוצית בארץ.

ניתן למיין את טיפוס הנשים האופייניים לבנות העליות הראשונות למספר קטגוריות: הטיפוס המסורתי של "עזר כנגד" שהשתלבו בחיי החלוצים וסייעו בידם, הנשים העירוניות שפנו עם המשפחה או לבד ליישובים העירוניים, בעלות היוזמה האישית - המתישבות שנהלו משקי בית עצמאיים בחקלאות או בשירותים, נשים עצמאיות, בעלות מקצוע - שקיבלו הכשרה מקצועית כגון: אחיות, מורות, אגרונומיות, נשים פועלות (ראה פרק ב'), נשים יוצרות - שפעלו בתחומי תרבות שונים ובעיקר בתחום הספרותי והנשים המנהיגות והעסקניות - שהשתלבו בהנהגת המפלגות והארגונים שקמו באותה התקופה⁸. לקבוצה האחרונה השתייכו מספר נשים מהעלייה השנייה שהתבלטו והעזו לצאת בראש המחנה, ליזום התארגנות, להשתלב בשכבת המנהיגות. ביניהן ידועות: מניה שוחט, רחל ינאית, עדה מיימון, תחיה ליברזון, שרה מלכין ועוד. נשים אלו ניהלו מאבק ציבורי הן במישור האידיאולוגי והן במישור השוויון שבין נשים וגברים.

⁷ מרגלית שטרן, ב. עורכת וכתובה, נשים בחברה היהודית בארץ ישראל, 1882-1948, עמ' 391.
⁸ בן ארצי י, (2001). "חקר נשים ומגדר ויחסיו להבנת ההיסטוריה". מ.שילה, ר. קרק, ג. חזן-רוקם. (עורכות). העבריות החדשות, נשים בישוב ובציונות בראי המגדר. הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים. עמ' 26-44.

המיתוס של שוויון זכויות וחובות לגבי מקומן של הנשים בחברה ארץ ישראלית של ראשית ההתיישבות, הוצג בשאיפות ובתקוות תנועת הפועלים ובחלום הציוני על בניית חברה חדשה בארץ ישראל. שררה הנחה מוטעית שתנועת העבודה שבנתה את היסודות לחברה ולמדינה, דאגה לזכויותיהן. אולם במציאות החיים, התנהל מאבק מר על מקומן של הנשים בחברה.⁹ הקמה של חברה יהודית חדשה בארץ ישראל שהייתה כרוכה בשינוי מהותי של תרבות ואורח חיים, עוררה גם תקווה לשינוי היחס לנשים. במיוחד נכון הדבר לנשים ממפלגות השמאל שהגיעו לארץ חדורות באידיאולוגיה שוויונית. נשים אלו היו תולדה של תהליכי האמנציפציה והמודרניזציה בגולה. הן הגיעו בעלייה השנייה ולקחו חלק בניסויים הראשוניים להקמת קבוצות וקיבוצים. הן היו נשים שנחשפו להשכלה תיכונית ואוניברסיטאית ולהשקפות בדבר שוויון הנשים.¹⁰ המפגש עם המציאות בארץ ישראל היה מאכזב ומכאיב. הן בקשו לעסוק בחקלאות ובשמירה שייצגו מעמד חלוצי וסמל לערכים שבילים עלו ארצה, במקום זאת נדחקו למקצועות שירותים במעמד נמוך.

בעליות הראשונות נשים הורחקו ממוקדי הכוח ומפעולות מרכזיות. במושבות הנשים לא זכו למעמד שהלם את תרומתן לשרידות ולקיום היומומי. הן לא הורשו להיבחר לוועדים או לתפקידי מפתח.¹¹ נשים לא זכו לקבל הכשרה מקצועית ואפשרויות התעסוקה שלהן היו מצומצמות. מדובר בפרנסות נשיות מובהקות של טיפול בילדים- גננות, טיפול רפואי - חובשות, מיילדות תפירה ובישול.¹² נשים התרכזו במספר עיסוקים מצומצם ובתנאי עבודה ירודים, שכר זעום, ויוקרה פחותה. פועלות רבות לא האמינו ביכולתן להתמיד בעבודתן לאורך זמן, אלא ראו בה אילוץ זמני. המקצועות הנשיים התאפיינו במחזורי עבודה קצרים, לרוב עד נישואי העובדות.¹³

נשים החברות במפלגות השמאל תרגמו את תחושת העלבון למאבק למען הכרה בהן ובזכותן לשוויון. במלחמת העולם הראשונה הן כינסו ועידות, הקימו מוסדות להכשרה לעבודה חקלאית, יצרו קבוצות עבודה ונאבקו על מיקומן בחברה החדשה. המאבק לשינוי מעמד האישה ומבנה המשפחה היה בחוגי השמאל כאשר רעיונות המהפכה הרוסית שימשו בסיס ועידוד לשינוי. המהפכנית הרדיקאלית ממפלגת השמאל ראתה בגבר ובאישה שווים זה לזה. עקרון השוויון היה מנותק ממעמדה המשפחתי של האישה שהוגדר כתפקיד של רעיה ואם. המהפכניות חתרו לשוויון כלכלי ומעמד בעבודה שיש עמה גמול כספי, עבודה נחשקת ובעלת יוקרה חברתית. הן חתרו להתמקצעות האישה בשוק העבודה ולהגברת סיכווייה להתחרות בו, להרחבת סוגי העיסוקים, גם אלה שנחשבו כגבריים כמו מקצועות כפיים וחקלאות.¹⁴

בראשית המאה נשים בקרב החוגים האזרחיים היו עם מודעות של שוויון. הן פעלו במושבות ובערים והקימו מוסדות חינוך לנערות. לדוגמה: סיפורן של איטה ילין (לבית פינס) ויהודית הררי

⁹ ספרן ח', (2001) "מאבק בין לאומי, ניצחון מקומי: רוזה וולט שטראוס והשגת זכות בחירה לנשים -1919-1926". מ.שילה, ר. קרק, ג. חזן-רוקם (עורכות). העבריות החדשות, נשים בישוב ובציונות בראי המגדר. הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים. עמ' 315-330.

¹⁰ גורני י. (1970) "השינויים במבנה החברתי והפוליטי של העלייה השנייה בשנים 1904-1940". הציונות א' עמ' 241-415.

¹¹ בן ארצי י. (2001). "חקר נשים ומגדר ויחסינו להבנת ההיסטוריה". מ.שילה, ר. קרק, ג. חזן-רוקם (עורכות). העבריות החדשות, נשים בישוב ובציונות בראי המגדר. הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים. עמ' 26-44.

¹² שילה מ. (2004) "לדמותה של האישה בעלייה השנייה: האזרחית" ישראל 6 עמ' 83-105.

¹³ מרגלית-שטרן ב. (תשס"ג). למלכה אין בית, למלך אין כתר? מעמדן של נשים יהודיות בשוק העבודה בארץ ישראל המנדטורית" עיונים בתקומת ישראל: כלכלה וחברה בימי המנדט 1917-1948 עמ' 107-152.

¹⁴ מרגלית-שטרן ב. (2009). "הוא הלך בשדות – והיא? העבריה בעיני עצמה ובעיני דורה" ישראל 16. עמ' 195-225.

לביית אייזנברג) שהגיעו לארץ בעליה הראשונה, בסוף המאה ה-19, באו ממשפחות בעלות מעמד ציבורי מבוסס. משפחת פינס הייתה ממובילות המודרניזציה ביישוב הישן ומשפחת אייזנברג נמנתה עם מנהיגי המושבות. הנשים שאפו לשלב בין הפעילות הנשית בתא הפרטי לבין השתלבות בפעילות ציבורית עם הגברים. יהודית הררי פעלה לרכישת השכלה במוסדות על תיכונים לא רק כאמצעי להשגת פרנסה אלא ככלי למילוי שליחות ציבורית¹⁵. הררי מציגה בסיפורה את המכשולים הקשים שעמדו בדרכה למימוש מטרותיה. היא חזרה והצביעה על נקודת התורפה של אישה יהודייה נשואה בראשית המאה בתל-אביב - הקושי החברתי והמעשי לשלב את תפקידה כעקרת בית עם המשך העשייה המקצועית. היא נלחמה נגד האפליה ששללה ממנה את אפשרות לתעסוקה לאחר נשואיה¹⁶.

סיפורה של ד"ר הלנה כגן – הרופאה שהפכה לאגדה, עוסקת אף היא בדמות נשית במגזר הציבורי. ד"ר כגן הייתה רופאת הילדים הראשונה בארץ ישראל והחלה את עבודתה בשנות המצוקה של מלחמת העולם הראשונה וייסדה את בית החולים הדסה בירושלים. היא הייתה אשת ציבור מוערכת, אישה רבת פעלים בתחום תעסוקתי, פיתחה שירותים שהיו חדשניים בתקופתם והגיעה להישגים מרשימים בתחום הרפואה, מקצוע שהיה עד אז נחלת הגברים בלבד¹⁷.

במגזר האזרחי עוצבה אישה עברייה חדשה, לא 'אישה גברית', כפי שזוהתה לעתים במגזר הפועלים, אלא 'אישה נשית' חדשה. ואכן, רוב האזרחיות סוללות הדרך היו בעלות משפחה ועלו לארץ עם בני זוגן, או נישאו כאן והקימו משפחה. הן מימשו את התפיסה כי מי שפועלת גם מחוץ לביתה עושה הן למען עצמה הן למען האומה. נשיות זוהתה לא רק עם הספרה הפרטית, אלא גם עם הספרות הציבוריות-הלאומיות והציוניות. בעלייה השנייה גדל באופן משמעותי מספר הנשים שפנו לעבודה חוץ ביתית וביטאו במפורש את רצונן להקדיש את חייהן לעיסוק מקצועי. עיסוק זה נתפס לא רק כנתיב של מימוש עצמי ושל עצמאות כלכלית, אלא כתרומה של ממש לבניין הארץ¹⁸.

המאבק לזכות בחירה עבור נשים יהודיות בארץ ישראל החל עם סיום מלחמת העולם הראשונה (1917) במקביל לשינויים בעולם והקמה של אירגוני נשים בין לאומיים-בורגניים וסוציאליסטים¹⁹. בשנות העשרים הוקם ארגון הנשים הארצי – 'התאחדות הנשים העבריות לשיוויון זכויות בא"י', אז גברה פעילות הנשים מקרב חוגי המרכז והימין, במיוחד אלו שעסקו במשפטים²⁰. תנועת מועצת הפועלות שבראשה עמדה עדה מימון, הוקמה במטרה להילחם באפליה שסבלו ממנה החברות הפועלות בארץ והייתה שותפה לתפיסות אלו²⁵. אך בעוד אלו בקשו להשיג שינוי פשוט יחסית במעמדן החוקי של הנשים והזכות לבחור, ביקשו נשות השמאל להביא לשינויים מעמיקים יותר הקשורים לדימוי הנשי וחלוקת התפקידים בין המינים, כמו למשל פועלן של חנה מייזל, רחל ינאית

¹⁵ שילה מ. (תשס"ו) "פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית הררי כותבות אוטוביוגרפיה" קתדרה 118. עמ' 41-66
¹⁶ גורני י. (1970) "השינויים במבנה החברתי והפוליטי של העלייה השנייה בשנים 1904-1940". הציונות א' עמ' 241-415

¹⁷ שחורי-רובין צ. (תשס"ו) "ד"ר הלנה כגן: הרופאה שהפכה לאגדה" קתדרה 118. עמ' 89-114.

¹⁸ שילה מ. (2004) "לדמותה של האישה בעלייה השנייה: האזרחית" ישראל 6 עמ' 83-105.

¹⁹ ספרן ח' (2001) "מאבק בין לאומי, ניצחון מקומי: רוזה וולט שטראוס והשגת זכות בחירה לנשים-1919-1926". מ.שילה, ר. קרק, ג. חזן-רוקם. העבריות החדשות, נשים בישוב ובציונות בראי המגדר. הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים. עמ' 315-330

²⁰ פוגל-ביז'אווי ס. (1991) "האמנם בדרך לשיוויון? מאבקן של הנשים לזכות בחירה בישוב היהודי בארץ ישראל 1917-1926", מגמות ל"ד עמ' 284-262

בן צבי, מניה שוחט ואחרות²¹. נראה היה עבורן כי הסיכוי היחיד להגיע לשוויון, לשיתוף ולמיצוי אחריותן יהיה בדרך של התיישבות קבע, במקום נדודים ואי יציבות בעבודה. מכאן נסללה הדרך ליצירת הקבוצות, החוות והמושבים²².

למרות עשייתן ותרומתן הרבה לעיצוב פני התרבות בארץ, רבות מאותן נשים נעלמו מהזיכרון. לחברה היהודית הייתה תרבות ענפה ורבת שנים. רכיב זה כלל את התנועה הציונית וחברת היישוב הארץ-ישראלית. אולם, בניגוד למדינות אירופה, שפעלו במסגרת לאומית ריבונית בעלת גבולות גיאוגרפיים ברורים יחסית, התרבות הציונית הייתה נתונה בתהליך הבנייה. המלאכה הייתה מורכבת, בעיקר בשל העובדה שלחברה בארץ לא הייתה ריבונית. נקודה נוספת חשובה: הארץ קלטה מהגרים ממגוון מוצאים אתניים ותרבותיים. תנאי הפתיחה של המאתגרים לא ריפו את ידי הציונים. הציונים ראו ביצירת תרבות לאומית חדשה אחת ממטרותיהם המרכזיות בתהליך יצירת התרבות הציונית²³. שדות האומנות והתרבות נשקו לשדות הפוליטיקה, החברה והמגדר. הציונים תפסו את עצמם כחלק מ"פרויקט המודרניות" ופעלו ליישום ערכים שעמדו ביסוד תפיסת המודרנה. החילוניות הייתה תופעה מרכזית ומשמעותית ביותר בתהליך. נוצרה תרבות חלופית לאמונה באל אחד ונוצרו דעות מגוונות ביחס לפולחן הדתי. לתהליך זה היו ביטויים חיצוניים וגילויים בשפה, בלבוש, באורח החיים, ובלתי נמנע היו להם גם היבטים מגדריים במרחב העירוני. הנשים שינו את דרך לבושן והתנהלותן, הגברים התנערו מציווי הרבנים והתחמקו מהפיקוח הרבני²⁴. השפעות אלו הגיעו לארץ מניצני המאה ה-18 שהחלו במרכז אירופה, שהצמיחה רעיונות משכילים שונים. רעיונות אלו העמידו את האדם במרכז העולם והציעו דרכים הראויות לפיתוח יכולותיו- בראש ובראשונה ההשכלה התבססה על תפיסות רציונליות. רעיונות אלו באו לידי ביטוי במישורים שונים, בתרבות ובאמנות.

ביסוד התרבות העברית עמדה ההנחה האידיאולוגית, שהתרבות יוצרת זהות לאומית. מארגני התרבות שאפו לפתח זירות תרבות רבות ומגוונות ככל האפשר. האמנות שימשה בין יתר תפקידיה, מכשיר תעמולה בשירות התנועה להפצת רעיונות לאומיים²⁵.

בשלהי המאה ה-19 פעלו בארץ-ישראל יוצרות ויוצרים בתחום המילה הכתובה. מעט מאד מהנשים פעלו בתחום זה קודם לכן. במאה ה-20 ובסיום מלחמת העולם השנייה, הייתה הנחה כי החלה פריחה משמעותית ביצירה הארץ ישראלית. התפתחות זו הושפעה מכמה גורמים: חידוש הקשרים בין ארץ ישראל לאירופה שאפשר לאמנים ללמוד ולהשתלם בחו"ל ולהביא לישראל חידושים מרחבי אירופה. גורם נוסף: בין העולים והעולות שהגיעו מאירופה היו יוצרות ויוצרים שהביאו עמם נכסי רוח, וניסו להטמיע את רעיונותיהם במציאות הארץ ישראלית²⁶.

²¹ יזרעאלי ד. (תשמ"ד) "תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927". קתדרה 32. עמ' 109-140.
²² בן ארצי י. (2001). "חקר נשים ומגדר ויחסינו להבנת ההיסטוריה". מ.שילה, ר. קרק, ג. חזן-רוקם. (עורכות). העבריות החדשות, נשים בישוב ובציונות בראי המגדר. הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים. עמ' 26-44.
²³ שי ע. (2006), "ראשית המוזיאונים והאוספים הארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית (1848-2917), עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר-אילן.
²⁴ פיינר, ש. (תש"ס) "שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה-ה-18", ירושלים, עמ' 11-16, עמ' 392-395.
²⁵ מרגלית שטרן, ב. נשים בחברה היהודית בארץ-ישראל, 1882-1948, האוניברסיטה הפתוחה. עמ' 394.
²⁶ שם, עמ' 398.

ראשית התהוותה של היצירה העברית בארץ ישראל החלה בשנת 1906, מועד הקמת בית הספר הלאומי בצלאל בירושלים. עד שנת 1926 מרכז העשייה היה בירושלים. לאחר מכן מרכז הכובד האמנותי עבר לתל-אביב. בשנות השלושים היצירה והתרבות העבריים החלו לקבל השפעה אירופאית. ומאז נותר מרכז העשייה בתל-אביב²⁷.

כתיבת נשים ומאפייני כתיבתן

הנשים שכתבו בתקופת היישוב היו ממעמדות חברתיים ופוליטיים שונים. הן ראו את עצמן כחלק מהתנועה הלאומית והיו בעלות מיומנות כתיבה. חיפוש ואיתור יצירות של נשים בתחומי הספרות, מלמד שיצירת נשים התרכזה בתחומים שזוהו כ"נשיים", בהתאם לנורמות שרווחו בחברה באותה עת.

הסופרת החוקרת יפה ברלוביץ משרטטת שתי עמדות שהכותבות הציגו באופן כתיבתן:

"עמדת של הטפה"- יוצגה ביצירותיה של חמדה בן-יהודה (לבית יונס, 1873-1951). בן-יהודה ייחסה לבעלת המשפחה, הרעיה והאם, את המקום מרכזי ביצירת החברה. מנקודת מבט זו היא הטיפה לנשים מה עליהן לעשות כדי למלא את תפקידן בביתן ומשפחתן באופן הראוי ביותר. דרך סיפוריה היא הציגה את עמדותיה. גישתה האידיאולוגית הכתיבה את סגנון כתיבתה, את בחירת הגיבורות וסיפורי העלילה²⁸.

"עמדה של מחאה"- יוצגה ביצירותיה של נחמה פוחצ'בסקי (לבית פינשטיין, 1869-1934). פוחצ'בסקי, אף שכתבתה הייתה מאופקת ומדודה, היא שמה בפי גיבוריה את הרעיונות שרצתה להפיץ. היא השמיעה את קול מצוקתן והדגישה את יכולותיהן האדירות של הגיבורות. ביצירותיה, יצרה נשים משכילות, ומיומנות שהתפרנסו ממשלח ידן, שניחנו בעולם פנימי עשיר ותרמו רבות לרוח ולנעשה במפעל הציוני. גיבורותיה היו בעלות עוצמה אישית, למרות מעמדן המדוכא. פוחצ'בסקי נקטה גם באמצעים אחרים להעביר את מסריה. היא הפיצה את רעיונותיה לא רק דרך כתיבתה, אלא דרך פעילות חברתית לשיפור מעמד הנשים²⁹.

על אף שהיו מעט נשים שכתבו, אפשר ללמוד על דמות האישה בשר-ודם. היצירות שלהן מהעלייה הראשונה ואילך היו תופעה נוכחת ועקבית בספרות העברית הארץ-ישראלית. התפתחותה של ספרות זו הלכה וגדלה יד ביד עם התפתחות החברה היהודית בארץ-ישראל, והציגה תודעה וזהות נשית³⁰.

לילך רוזנברג-פרידמן, כתבה³¹ שעיצוב זהות נשית חדשה ניכר במיוחד בעידן התחייה הלאומית. במחקרים רבים העוסקים ביחסים בין נשים, מגדר ולאום, נטען שחברות לאומיות שאפו לסדר חברתי חדש, ובו ביקשו לעצב גם 'גבר חדש' וגם אישה חדשה'. הגישה הלאומית שאמורה להוביל

²⁷ שם, עמ' 400

²⁸ שם, עמ' 407

²⁹ שם

³⁰ ברלוביץ, י. (תשנ"ו). "להמציא ארץ להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה". הקיבוץ המאוחד. עמ' 47.

³¹ רוזנברג-פרידמן, ל. (תשס"ה). "מפעל השליחות הדתיות לאירופה השנים 1934-1939: יצירה נשית?", איגוד: מבחר מאמרים במדעי היהדות, כרך ב: תולדות עם ישראל והחברה היהודית, עמ' 181-197

לתקינות מגדרית אומצה גם בקרב התנועה הציונית, שלבד משאיפתה הלאומית חתרה גם ליצירת חברה חדשה ו'אדם חדש' שמאפייניו גבריים, מדמותו הגלותית 'הנשית'. הנשים, לחלק גדול מהן, ההצטרפות למפעל הציוני הצריכה גיבוש שאיפות חדשות ואף שינוי זהות. הן התבקשו להשתחרר מהתפיסות המסורתיות של החברה היהודית הפטריארכלית ולהיות 'לעבריות חדשות'. אולם החברה הציונית הטילה עליהן את תפקיד האם, אחריות לגידולו טיפוחו וחינוכו של ה'יהודי החדש', ולמעשה האימהות הייתה ליעדן המרכזי של הנשים גם בתנועה זו. בדמותה של העבריה החדשה בארץ ישראל ניתן להבחין במתח בין זהויות שונות המרכיבות את עולמה³².

עיצוב הזהות היהודית הצריכה אנשי מקצוע. מהארץ יצאו שליחים לפעילות חינוכית בחו"ל וגיוס כספים לבניין הארץ, בשונה משליחויות שהתמקדו בניסיונות הצלה למן עליית נאצים לשלטון, ומהשליחות הציונית ההומניטרית לאחר השואה. השליחים ביקשו ליצור הוויה קדם ארץ ישראלית על מנת להכין את האנשים לקראת עלייתם. כל הווייתו של מפעל השליחות עסק בעיצוב ויצירה חינוכית. במפעל זה השתתפות שליחות דתייות כדי לעצב את הדמות הנשית החדשה³³.

השליחות הציוניות הדתיות שנשלחו לאירופה, היו חלק בלתי נפרד מהחברה החדשה. אולם בשונה מהחברה היישובית, שדגלה בהתנתקות מהגלות ומאורח החיים היהודי המסורתי, הציונית הדתית ביקשה להמשיך ולקיים את המסורת היהודית. מקומה של האישה בחברה המסורתית היה בחיק הבית והמשפחה, ואילו עידן התחייה הלאומית יצר מצב חדש שהתבטא בשאיפת נשים להשתתף במרחב הציבורי בזכות עצמן. כניסתן של הנשים לחוג הגברים העמידה אותן ואת החברה הציונית הדתית בצומת בין מסורת לשינוי- מפגש שהוא בעייתי מעצם טבעו. בניגוד לחברה הציונית החילונית, שדגלה ביצירת חברה חדשה ואדם חדש וביקשה לחדש גם את הישן, הציונית הדתית שאפה לשמר את המסורת והתלבטה כיצד לשתף את האישה הדתית במפעל הלאומי ובה בעת לשמר את תפקודה המסורתי. השתתפות הנשים הדתיות במפעל השליחות הדתית הייתה גם התרסה כלפי החברה דתית³⁴.

רחל שנקר במאמרה³⁵, מציגה פן כתיבה נוסף של נשים כותבות - הנשים הירושלמיות. שנקר מביאה את דעתה של מרגלית שילה, שערכה והוציאה לאור שלושה ספרונים של שלוש נשים ירושלמיות שכתבו במאה ה-19, רבקה ליפא אניקסטר, רייצע חן טוב מסלונים וטויבע פעסיל פיינשטיין. לספרים אלה היא כותבת מבוא בו היא סוקרת את כתיבתן. לדעתה, כתיבתן מאפשרת לנו ללמוד על תרומתן החשובה למחקר ופותרת לנו כיוונים רבים למחשבה ומחקר. פרסום הספרונים מאפשר לנו להתחקות אחרי הנשים שטעמו השכלה חילונית מחד גיסא והשכלה תורנית מאידך גיסא, הן ראו את עצמן נשים יודעות ספר ומשכילות. על פי הטקסטים השגורים בפיהן מצוטטים ומשמשים בכתיבתן כטקסטים אישיים. שנקר מביאה את דבריה של מרגלית שילה הטוענת כי שימוש במקורות לא כשיח העוסק בדברי תורה או מוסר, אלא כחלק משיח אישי- הוא מאפיין מובהק של כתיבה נשית. המקורות החוזרים בכתיבתן של נשים במקרא, במיוחד בספר **התילים, ומסכת אבות**, וכן נזכרים מדרשים, פרוש רש"י ועוד³⁶.

³² שם, עמ' 182

³³ שם, עמ' 183

³⁴ שם

³⁵ שנקר, ר. (2006). "נשים כותבות: הקול הנשי הירושלמי" (ביקורת), מחקר ירושלים בספרות עברית, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, עמ' 375

³⁶ שם

לדברי שילה, נדירות הכתבים פרי עטן של נשים יהודיות באותה תקופה הופכת את הקריאה בקונטרסים לחוויה מרתקת. מטבע הדברים נדירותם של חיבורים נשיים בתקופה זו מחייבת לבחון את התנאים ההיסטוריים והביוגרפיים שאפשרו את כתיבתם, הוצאתם לאור וכן את התכנים של אותם ספרונים נשיים. שילה מציגה לנו דרכים מגוונות להסתכל על כתיבה זו שעוסקת באוריינות נשית, בקהילה הירושלמית במאה ה-19, בעולמן של נשים באותה קהילה ובעניינים הנוגעים לכתיבה נשית³⁷.

שנקר מציינת כי נשים אלו מאפשרות לנו לחדור למה שנתפס כספרה הציבורית הגברית ואולי הן קוראות תיגר על חלוקה זו. הן מציעות קול שונה מן הקול הגברי הדומיננטי, או אולי האפשרות שלהן לדבר "בקול רם" מעידה דווקא על קבלתן את השיח הגברי הירושלמי. תהיות אלו מביאות לבדוק מה מייחד את הכתיבה הנשית, האם כתיבתן קוראת תיגר או מקבלת סמכות?³⁸

שילה טוענת כי עצם פרסום הספרונים מוכיחה שהן זכו לעידוד מן הממסד הרבני הגברי. בעוד שבקהילה האירופית היהודית המסורתית, הרתיעה מלמדנות נשית, הרי דווקא בקהילה הירושלמית נוצרו תנאים שאפשרו לנשים לפרוץ את מחסום הדפוס. התפשטות ההשכלה בקרב נשים באירופה, במאה ה-19, הגבירה את ההסתייגות מכניסתן של נשים לספרה הגברית. בעוד שבקהילה הירושלמית, שלא הייתה חשופה לתהליכים אלו באירופה, הרגישה פחות מאוימת ולכן אפשרה ואף עודדה פרסום ספרות נשית³⁹.

מה שמייחד את כתיבתן הנשית הוא הפן הנשי העולה מתוך החוברות, שנכתבו כ'מכתב', בניסיון להמעיט בחשיבותו של החיבור כספר⁴⁰. החוברות גם מאששות את התפיסה המחקרית בדבר קיום רוחניות נשית שונה מזו הגברית. לדעת שילה, בעקבות מחקרים קודמים שלה, היו במאפיינים של רוחניות נשית: מודעות לעתיד, להיסטוריה ולגורל, יחס לקב"ה, כוח השפעה נסתר, לקיחת סיכון, הצלת חיים והתכוננות לגאולה⁴¹.

ההצגה המהותית של הרוחניות הנשית והצגתן של נשים כישות חסרת מגדר, הם שני צדדיה של אותה תופעה. במובנים מסוימים ההצגה הזו מתעלמת מן ההקשר המגדרי שבו פעלו הכותבות. בעיסוק ברוחני יש התעלמות מתנאי החיים המטריאליים של אותן כותבות, תנאים שנגזרו בין השאר מהיותן נשים בקהילה שבה נתפסו כשוליות⁴².

ורגינייה וולף סופרת, מבקרת ספרות ופמיניסטית אנגלייה, כתבה בספרה **חדר משלך**: "אשה מן המעמד הבינוני, שלרשותה עמדו רק שכלה ואישיותה, לא יכלה בשום אופן לקחת חלק בתנועות הגדולות, המרכיבות המשותף את תמונת העבר של ההיסטוריון, ולא נמצא אותה גם בשום לקט אנקדוטות... היא לעולם אינה כותבת אוטוביוגרפיה ובקושי מחברת יומן, קיימים בנמצא רק מכתבים מעטים משלה"⁴³.

³⁷ שם, עמ' 373

³⁸ שם, עמ' 374

³⁹ שם, עמ' 374

⁴⁰ שם

⁴¹ שם, עמ' 375

⁴² שם

⁴³ וולף, ו. (2004) "חדר משלך", תרגמה: רנן י', תל אביב, עמ' 54

מהתיאור של וולף עולה כי הנשים הירושלמיות 'מתאימות' במובנים רבים לדגמים שוולף כותבת. גם כשהן כתבו אוטוביוגרפיה הרי זו כתובה בהתנצלות ומוצגת כרסיסי אוטוביוגרפיה ולא ככתיבה המעמידה את האני במרכז. הן עורכות את דבריהן בספר ומכנות אותו 'מכתב'. למרות צורת כתיבן, הרי שאינם מסתפקות בכתיבה לשם כתיבה, הנשים כדרכם של אנשי 'הישוב הישן', השתמשו בכתיבתן גם כדי לאסוף תרומות. התרומות נאספו בשם הציבור, וההנמקה הייתה דתית. 'החומריות' נומקה כצורך דתי רוחני. במובן זה הן היו שותפות בעולם הגברי- העולם הכלכלי הגברי השתמש בהנמקות רוחניות כדי לקיים עצמו, והנשים פעלו באותה דרך⁴⁴.

אולם השתתפות זו, כעמדה כלכלית, היא פרדוקסלית. הנשים אומנם היו שותפות בעולם הגברי, שותפות שנגזרה מקבלת הנורמות הפטריארכליות, אבל במובנים מסוימים הן גם הרגישו תלויות בו. הן לא היו שותפות שוות. הן רצו להיחלץ מן התלות הזו, גם אם לא באופן מודע. לטענת שילה במובנים מסוימים אמונתם באל חילצה את הנשים מתלותן בעולם הגברי. היחלצות רוחנית המירה את התלות בגבר באמונה באלוקים, ואולי לא בהכרח זה מאפיין של רוחניות נשית⁴⁵.

גם חוקרת הספרות אורלי לובין התייחסה לכתיבתן של הנשים באותה תקופה. לדעתה נשים שהתקבלו לקנון הספרותי כתיבתן הייתה כפולת פנים: מצד אחד, כתיבתן פנתה לנורמות ולכללים שאפיינו יצירות שהתקבלו לקנון, ומצד שני, היוצרות כתבו מול הקנון או נגדו⁴⁶.

מלבד נשים שכתבו יצירות סיפוריות, היו גם נשים שכתבו שירה ויצירותיהן הודרו מהקנון הספרותי בראשית התפתחות הספרות העברית. בתחילת שנות התשעים דן מירון, חוקר ספרות, פרסם מאמר העוסק בהדרת משוררות עבריות⁴⁷. במאמרו כתב כי בשנות העשרים של המאה העשרים, בעיצומה של העלייה השלישית רחל בלובשטיין-סלע, המוכרת כרחל המשוררת, אסתר ראב, אלישבע ז'ירקובה-ביחובסקי ויוכבד בת מרים, פרסמו מפרי עטן ברוסיה לאחר המהפכה הסובייטית. ביאליק שהיה ראש הממסד הספרותי הוותיק, שייצג את הממסד הגברי, אמר על רחל: "רחל משוררת לא גדולה... העיקר, היא אמתית... לכתוב בפשטות צריך לדעת... אפילו רחל, שלקחתיה לדוגמה, נתנה מה שהיה ביכולתה כפי כוחותיה"⁴⁸.

נשים לא כתבו בתקופת התחייה של היצירה העברית משום שחשו זרות כלפי הלשון העברית הכתובה. הדרתן ארוכת השנים של נשים מלימוד עברית וקריאת כתבי קודש, הובילה לכך שנשים תפסו את עצמן, ונתפסו בעיני קהל הקוראים, כחסרות כישורים בסיסיים לכתיבה ולכן נותרו מחוץ למרחב התרבותי העברי או בשוליו. המערכת הספרותית שנשלטה על ידי גברים הפכה את השירה והכתיבה ל"מועדון סגור" ויקרתי המחייב בקיאות בעברית גבוהה רווית רמזים למקורות.

היו שסברו שהסיבה שמקומן של הנשים בתרבות העברית בארץ ישראל נפקד מעולם היצירה, היא שבשל היותן "קרובות לטבע", הן לא ניחנו בכישורים הנחוצים למלאכת היצירה. סיבה נוספת, היו שסברו שהנשים אינן רציונליות, אלא שבויות בידי יצירה⁴⁹. הנחה זו סייעה למערכת הנחות להדיר את הנשים מתחומי היצירה התרבותית הקנונית. נשים נתפסו כחסרות יכולת התבוננות

⁴⁴ שם, עמ' 377

⁴⁵ שם

⁴⁶ לובין, א. (2007) "איך בכל זאת נשים מצליחות לכתוב: על כתיבת נשים וגם קריאה", רעננה. עמ' 243-300.

⁴⁷ מירון, ד. (1990). "אימהות מייסדות, אחיות חורגות", אלפיים, עמ' 177-121.

⁴⁸ גליקסברג, ח. (1953). "ביאליק יום יום" (מהדורה שנייה), תל אביב, עמ' 11-12.

⁴⁹ טרכטנברג, ג. (תשס"ו). "בין לאומיות לאמנות: כינון שדה האמנות בתקופת הישוב ובראשית שנות המדינה", ירושלים עמ' 65-70

בעולם ומכאן גם חסרות את היכולת לפצח את חוקיו. בהשוואה לגברים, נשים המעיטו לפרסם יצירות כתובות. אולם יש לזכור כי במאה ה-19 נשים נוכחו במרחב הציבורי. בתקופה העותומנית הנשים לקחו חלק ביצירות ספרותיות עבריות בארץ-ישראל. באותה תקופה לא היו ממסדים ספרותיים. עם הכיבוש הבריטי, החל משנת 1917, נוצרו בארץ תנאים שאפשרו התפתחות זירה ספרותית. עלו ארצה אנשי עט מאירופה, לדוגמה המשורר אברהם שלונסקי (1921). אף שהיו בארץ נשים סופרות ומשוררות מוכרות כמו רחל המשוררת ודבורה בארון, הקנון שנכתב השאיר את הנשים בשולי העשייה הקנונית גם בשדה התרבות.

גם כשהספרים שנשים כתבו הגיעו לספריות העירוניות, הספרים הוצגו בירכתי המדפים ולכן היו נגישים פחות לקהל הקוראים, מה שהביא לכך שיצירות נשים נקראו פחות. הקביעה של קנון תרבותי אינה פעולה החפה מהטיות פוליטיות, תרבותיות, אתניות ומגדריות. הקריטריונים לרמה ולאיכות הכתיבה או היצירה היו קשורים בסוגיות הקשורות במבני כוח ושליטה בחברה. הסמכות הייתה בידי הגברים, כמקובל בחברה פטריארכלית. כל מערכות החוק ומוסדות החברה והתרבות יצרו מבנה היררכי, בו הגבר נחשב למושל והאישה, האם, כפופה למרותו. היצירות נחשבה כתכונה "טבעית" לגברים⁵⁰.

יפה ברלוביץ במבוא לספרה **שאני אדמה ואדם**⁵¹ כתבה שסיפורת הנשים העבריות הייתה שערווייה של השתקה עד לקום המדינה. במדפים של תולדות הספרות העברית היא כמעט לא תימצא. הכול מכירים בדבורה בארון, ואולי בפרוזה של המשוררות לאה גולדברג, אולם פרט להן, באותן השנים, עוסקים בדרך-כלל, אך ורק בכתביו של הסופר-הגבר, יהא השולי והבוסרי ביותר שיהיה, ואילו ההתייחסות לנשים הסופרות היא מקרית וחלקית⁵².

הנשים שכתבו שירה בשנים ההן כבר חדרו לתודעה-העצמית הספרותית, ואילו הצד האחר של הספרות, הרציפות של הפרוזה – חסר, קרוע, נאלם אל הריק היצירתי. ברלוביץ מביאה בספרה **שאני אדמה ואדם**, קובץ של 27 סיפורים של 19 נשים שכתבו עד קום המדינה. הסיפורים נבחרו מתוך מאגר שופע של רומנים, נובלות וסיפורים קצרים – החל מספרות קנונית, אלטרנטיבה נשית לסיפורת הגברית, ועד לרומנים-רומנטיים, נפלאים בכושר-הכתיבה ובעברית שלהם, משב-רוח מרענן בסיפורת של תקופתם⁵³.

לדעת ברלוביץ, אילו סיפוריהן היו מופיעים בספרות העברית היום, באווירה המסבירה-פנים לכותבות (ואולי במיוחד להן), הן היו הופכות לסופרות של רבי-מכר, כי אין הן נופלות מרבות מן המככבות בה היום. הסופרות שסיפוריהן כלולים בספרה: נחמה פוחצ'בסקי, יהודית הררי, אירה יאן, רבקה אלפר, אלישבע ביחובסקי, אסתר ראב, מרים ברנשטיין כהן, שולמית קלוגאי, אמה לוין תלמי, שרה גלוזמן, רוחמה חזנוב, שושנה שבבו, יהודית מנש, דבורה בארון, בתיה כהנא, פנינה כספי, שושנה שרירא, לאה גולדברג, יהודית הנדל⁵⁴.

⁵⁰ מרגלית שטרן, ב. עורכת וכתובה, נשים בחברה היהודית בארץ ישראל, 1882-1948, האוניברסיטה הפתוחה עמ' 401

⁵¹ ברלוביץ, עורכת המבחר. (2003). "שאני אדמה ואדם, סיפורי נשים עד קום המדינה". הספרייה החדשה הוצאת קיבוץ מאוחד עמ' 9-13

⁵² שם

⁵³ שם

⁵⁴ שם

הדר מקוב חסון⁵⁵ כתבה בדוקטורט שלה על 6 סופרות בתקופת הישוב. על הספר **לחם האוהבים** של שושנה שרירא היא מביאה את דבריו של דן מירון בספרו **אמהות מייסדות אחיות חורגות**. לדברי מירון, לאורך הדורות חסרה למשוררות ולסופרות העבריות המקבילה הנשית-דמות התלוש, החלוץ או הצבר. על אף הקושי הוביל העדר זה גם לתגובות יצירתיות, ולעיתים קרובות חתרניות, שנועדו למלא את החלל הריק. סופרות רבות, ובכללן אלו של הדור הנשכח בין המלחמות (1948-1967), נאבקו בדרכים שונות בהיעדר זה. חלקן הציבו במרכז יצירותיהן דמויות נשים חזקות (בתיה כהנא, מרים שוורץ ורחל איתן) בעוד אחרות בחרו דווקא לנכס את השיח הגברי כעמדת מוצא ביקורתית. שני רומנים כאלו הם **רחוב המדרגות** (1954) של יהודית הנדל ו**לחם האוהבים** (1957) של שושנה שרירא. כל אחת מהיצירות עוסקת בקשר בין מגדר ללאום דווקא דרך הפריזמה הגברית. עם זאת, בשני הרומנים מדובר בקול גברי הניצב בשולי החברה הישראלית. ... השימוש בקול הגברי השולי מאפשר להנדל ולשרירא לחשוף את הקשר הטבעי לכאורה בין גבריות ללאומיות, ולחתור תחתיו על ידי פירוק מרכיבי הזהות המגדרית⁵⁶.

בחינה מחדש של יצירות אלו ואחרות מספקת לנו חוליה הכרחית בסיפור התגבשותה של מסורת כתיבה נשית בעברית, מסורת הבוחנת מחדש נורמות ספרותיות-לאומיות. לדברי מקוב: *"המפגש בין הזהות הלאומית לזו המגדרית מייצר שורה שלמה של יחסי כוח: הכפפה, שעבוד, סירוס אבל גם מאבק, התמרדות וחתרנות. כפי שמציע פוקו, בדיון על המיניות, שדות שיח שונים, ובכלל זה גם השיח הלאומי, מייצרים יחסי כוח, אוכפים אותם אך גם חותרים תחתם. בהקשר הלאומי הופכת הזהות המגדרית לאתר של כוח ומאבק הסובבים לעיתים קרובות סביב הצורך בשימור מאפיינייה המסורתיים*⁵⁷.

עוד מוסיפה מקוב כי יחסים אלו נכונים כמובן גם במסגרת הסיפור הציוני שתבע, כפי שהראה לאחרונה מיכאל גלזמן, לשקם את הגבריות היהודית הפגומה. על פי תפיסה זו, דומתה הארץ לאישה והגבר היהודי למושיעה. כמו בקרב לאומים אחרים הפך גם הגוף הגברי הציוני למוקד השיח הלאומי בשאיפה ליצירת מה שכינה מקס נורדאו "יהדות השרירים". בבסיס תביעה זו עמדה כמובן ההבנה שדמות היהודי החדש עומדת בסתירה לדמותו של תלמיד הישיבה החיוור והגלותי שאופיין לא פעם כנשי. כפי שהציע דניאל בויארין דמויות כמו הרצל ונורדאו שתפסו את הציונות "לא רק כפתרון לבעיות הכלכליות והפוליטיות של העם היהודי אלא גם כמרפא למחלות המגדר של היהדות". בהתאם, החלה הספרות העברית לייצר את הדמות הגברית-לאומית החדשה, אם מתוך הערצה כמו במקרה של "לנוכח פסל אפולו" של שלונסקי או מתוך סלידה ומיאוס כפי שאלו באו לידי ביטוי בדמויותיו של ברנר למשל. מאלו צמח לבסוף הגבר היהודי האולטימטיבי-הצבר⁵⁸.

בהמשך מוסיפה מקוב כי צעיר זה, שנולד בארץ ישראל או הגיע אליה בגיל צעיר, הפך לאותו "פלמחניק יפה תואר לוחם ומפקד" כפי שתואר אותו עוז אלמוג. דוגמה מפורסמת אחרת היא דמותו המיתולוגית של אליק, אחיו של משה שמיר אשר הונצח כמי ש"נולד מן הגלים" כהתגלמות

⁵⁵ מקוב חסון ה. (2009), "שש סופרות ישראליות. פרק על יהודית הנדל ושושנה שרירא", מתוך: *Women* עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת ניו יורק

⁵⁶ שם

⁵⁷ מקוב חסון, ה. הרצאה על הספר לחם האוהבים, מתוך האתר: פרויקט בן יהודה

⁵⁸ שם

המוחלטת של הניתוק מן העבר הגלותי. עם זאת, דמותו של ונוס ציוני זה הפכה אבן נגף בדרכה של הספרות העברית שנאלצה להיכתב בצל המיתוס⁵⁹.

מקוב מתייחסת גם לגיבורה של הנדל **ברחוב המדרגות**, רם בכר, גיבור הליכוד בין שתי זהויות סותרות: מצד אחד זהו צעיר ספרדי, בן לאב עני המתפרנס בקושי, ואח לניסים הנכה, המתגורר בשכונה עלובה של חיפה התחתית. מצד שני, הוא גיבור מלחמת העצמאות חייל אמיץ שהציל את חבריו ממוות לא פעם. אלא שהרומן עוסק ביום שאחרי המלחמה, היום שבו רם ודומיו מגלים כי אין להם מקום במדינה החדשה שעזרו לבנות. על אף שגדל ברחוב המדרגות, רם נע ונד ונקרע ברומן בינו לבין פסגת הכרמל שם מתגוררת אלה, אהבתו האשכנזייה. התנועה למעלה ולמטה משרטטת בבירור את הקרטוגרפיה של הרומן על פיה האשכנזים העשירים מתגוררים על הפסגה, בעוד הספרדים ובני המעמדות הנמוכים בתחתית. בד בבד מתפרנס רם למחייתו כקצין באניית מסחר במה שמסתמן ככיוון השלישי, האלטרנטיבי ברומן, היציאה לים⁶⁰.

עיתונאיות בתקופת המנדט

הנשים העיתונאיות בתקופת המנדט הן קבוצה בתוך קבוצת הנשים הכותבות בארץ ישראל. אתיחס לקבוצה זו בעבודתי, שכן שושנה שריא הייתה סופרת ועיתונאית בתקופה המיוחדת.

העיתונות העברית החלה לראות אור בארץ-ישראל כבר בשנות השישים של המאה ה-19, ובראשית המאה ה-20. זהר שביט, חוקרת תרבות מציינת כי העיתונות הארץ-ישראלית הייתה שותפה פעילה בהפצת חדשות ובהידוק הקשר בין המרכז בארץ לתפוצות. בארץ הופיעו עיתונים יומיים מודרניים ובצדם- מגוון רחב של כתבי עת בתחומים שונים.

בשנת 1907 החל להתפרסם ביטאון **הפועל הצעיר** ששימש במה לעמדות של חברות וחברים. לקבוצות שונות ביישוב היו ביטאונים שבהם העורכים הביעו את עמדותיהם של הקבוצה הפוליטית שאליה השתייך הביטאון ושל הקהל שאליו פנה. החוגים האזרחיים והרוויזיוניסטים הוציאו לאור עיתונים שעברו גלגולים שונים, בהם עיתון הבוקר, **דבר** (שבתחילת דרכו היה ביטאון הסתדרות העובדים הכללית). העיתונים והביטאונים בארץ היו תולדה של המפלגות והארגונים הפוליטיים השונים, והיא התאפשרה בזכות המו"לות הציבוריות שהתפתחה ביישוב. בשנת 1918 נוסד היומון **הארץ**. בנוסף, יצאו גם שלושה ביטאונים נשים: **לאישה**, **דבר הפועלת**, ו**עולם האישה**. בביטאונים אלו כתבו הנשים. מכאן אנו למדים על הזיקה בין מגדר ולאומיות ביצירת הנשים ביישוב. מכאן אנו גם למדים כי לדעת הנשים עצמם, הן היו חלק חיוני ומהותי מחברת הלאום. הנשים כתבו ויצרו במות ביטוי נשיות ייחודיות, ששימשו אותן להפצת מידע, חשיפה ומודעות לסוגיות הנודעות לחיי נשים. העיתונאיות והכותבות בעיתוני התקופה היו ספורות כגון: פאולה אורנולד, חנה הלנה טהון, רחל כצנלסון שזר, מרים ברנשטיין, טובה חזקי-נא-חסקינה, שהיו מעורכות **הד הגן** ופרסמו מאמרים בתחום החינוך. ברכה חבס הייתה אחת מעורכות **דבר לילדים** ועסקה בנושאים הנוגעים בילדים וילדות, נושאים שהיו קרובים לליבה. בן יהודה, פוחצ'בסקי

⁵⁹ שם

⁶⁰ שם

וחבס יעדו עצמם לתחום החינוך, ועסקו גם בעוולות חברתיות באמצעות הכתיבה. כך למשל חבס כתבתה הראשונה בעיתון **דבר** עסקה בחשיפת תנאי חייהן של ילדות תימניות עובדות⁶¹.

ההתפתחות המקצועית של יוצרות כדוגמת חבס, היו בהתאם למינן והמגדר אליו השתייכו. אלה שרטטו את זירת הפעולה הראשונית שלהן החוצה למפגשים חברתיים ותרבותיים⁶².

זמותה של שושנה שרירא

במחצית הראשונה של המאה ה-20 היו בארץ עיתונאיות מעטות, פחות מעשר. שושנה שרירא נמנתה עם חבורה מצומצמת זו. היא הייתה עיתונאית, סופרת, מבקרת ספרות ודמות מוכרת בתרבות התל אביבית. היו לה ידידים מבין העיתונאים, הסופרים, השחקנים, המוזיקאים והציירים.

שושנה שרירא (1917-2003) נולדה באוקראינה, משחר ילדותה התחנכה בעברית, במוסדות החינוך של רשת "תרבות" שאביה היה ממייסדיה. בשנת 1925, בעליה הרביעית, עלתה ארצה עם משפחתה, באונייה הרומנית "ברגה". היא למדה שנה בבית הספר הריאלי בחיפה, ובין השנים 1926-1930 למדה בבית הספר העממי המעורב לבנים ולבנות "גאולה" בתל אביב בהנהלת יהודית הררי (לימים "בלפור"). אחד מתלמידי כיתתה היה ס. יזהר. יזהר מזכיר את שושנה שרירא בספרו "מקדמות": "הילדה שחורת השיער ושחורת העיניים שושנה, שידעה מי הוא דוסטויבסקי"⁶³.

בשנים 1930-1934 התחנכה בתנועת הנוער "המחנות העולים" ובגימנסיה נורדיה, שאחד ממייסדיה (ב' 1927) וממנהליה היה אביה, שמואל שרירא. שרירא למדה והוסמכה בחוגים ספרות, בלשנות ופסיכולוגיה חינוכית בקינגס קולג' שבאוניברסיטת לונדון בשנים 1935 - 1938.

אביה, שמואל שרירא (1883-1944) השפיע רבות על שושנה שרירא. שמואל שרירא עודד אותה ללמוד, לקבל השכלה רחבה, להיות בעלת מקצוע. אילת אלגור גורפינקל תארה את יחסו המתקדם לנשים ביחס לתקופה שבה חי, וגם ביחס לגברים כיום⁶⁴. לאשתו קרא: חברתי לחיים, האהבה בין בני הזוג משמשת מקור לסיפורים במשפחת שרירא. שמואל שרירא היה חוקר, סופר ומחנך. בנערותו הוסמך לרבנות, ושילב לימודי תורה וציונות בישיבה המודרנית באודיסה ובאקדמיה ללימודי היהדות של הברון גינזבורג. בין מוריו היו ביאליק, קלויזנר, הסופר והרופא ד"ר יהודה לייב כצנלסון וההיסטוריון שמעון דובנוב. בין חבריו לספסל הלימודים היו שנאור זלמן רובשוב (שז"ר), לימים עורך העיתון "דבר" ונשיאה השלישי של מדינת ישראל. את לימודי הדוקטורט עשה במקצועות פילוסופיה וחקר המקרא, יחד עם שז"ר, דוד הכהן ובלניסון. הוא היה ציוני וסוציאליט⁶⁵. הוא השתתף במשלחת האתנוגרפית" בראשות אנסקי הסופר והמחזאי הנודע, כעוזרו האישי. הם אספו מחסידים סיפורי מעשיות ואגדות, סיפורים והווי חסידי, שהיוו בסיס

⁶¹ חבס, ב'. (1925). "ילדות עובדות", דבר, 19 יוני 1925, מתוך: מרגלית שטרן ב'. (עורכת), "נשים בחברה היהודית בארץ ישראל 1882-1948, עמ' 3.

⁶² שם

⁶³ החיבור עליו הוא כתב לקוח מיומן מהשנים 1928-1929 שנמצא בעיזבונה.

⁶⁴ שרירא ש. וכהן א. (2011) "והיו הנעלים מאושרות". אלגור גורפינקל א. (עורכת), הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 146

⁶⁵ שם, עמ' 448

למחזה הידוע "הדיבוק" מאת אנסקי. לימים בשנת 1940 פרסם בעיתון **דבר**, את חומרי הגלם להצגת "הדיבוק" במאמר בשם "מסעותיי עם אנסקי"⁶⁶.

בתחילת מלחמת העולם הראשונה התחתן עם בלה ברוך ידידת נעוריו. בשנת 1925 עלה ארצה עם משפחתו ומיקד את פעילותו בתחום החינוך. הוא כתב ספרי לימוד חלוציים שהתבססו על השכלתו הרחבה בספרות העברית העתיקה והתלמודית, במקרא, מדעי המזרח הקרוב ופולקלור יהודי והשכלתו הרבנית. ספריו הוו בסיס להוראת מקצועות יהדות בבתי הספר התיכוניים הממלכתיים. שרירא היה ממייסדי גימנסיה "בנימינה" וגימנסיה "נורדיה"⁶⁷.

אמה של שושנה שרירא, בלהה, בלה שרירא לבית ברוך (קוסטנטין - תל'אביב 1883-1968), נולדה למשפחה אמידה של יצרני טקסטיל באוקראינה. היא קיבלה חינוך שכלל לימודי שפות רוסית צרפתית, וספרות. היא עסקה בענפי הספורט המקובלים של רכיבה על סוסים וחתירה בנהר. בילדותה התייתמה מאמה. בלה שרירא הקימה עסק לתפירת כובעים לפרנסתה ופרנסת בתה מרים מנישואיה הראשונים. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נישאה לאהוב נעוריה שמואל שרירא. בתם, שושנה, נולדה בזמן מלחמת אזרחים באוקראינה. בשל הפרעות ביהודים, משפחת שרירא ברחו מפולין והתיישבו ברובנה עד עלייתם ארצה בשנת 1925⁶⁸.

בלה שרירא ניהלה בית מסורתי כל ימיה, בהרמוניה עם בעלה שהפך עוד בצעירותו לחופשי, אך שמר על אורח חיים יהודי. בביתה בתל'אביב אירחה בלה שרירא "בני עיר" וחברי קיבוצים. דלת ביתם הייתה פתוחה לקבלת אנשים ותלמידים שבאו לבעלה לארוחות ולתקופות ממושכות. בכל כוחה השתדלה להשתלב במימוש החזון הציוני של בעלה⁶⁹.

בלה שרירא ידעה רק מלים מועטות עברית. "אמי מסרתני בראשית ימי לידי אומנת רוסית, ומכאן הרוסית המובנת לי עד היום. אלא שאמי משום-מה הייתה בארץ ישראל קנאית לגדוד מגני השפה' והקפידה שברחוב מדברים רק עברית, למרות כל קשייה"⁷⁰.

בחילופי המכתבים בין שושנה שרירא ובעלה, אריאל כהן, שהיה בבריגדה, כהן שואל בשלום אמה של שושנה: "פימפי היקרה, מה שלום אמא? מלבד אהבתי אליה, אני מעריץ אותה כאשת-חיל במובן המלה הנעלה ביותר. היא מופיעה בדמיוני כדמות אגדתית, מפוארת, בעלת כל אותן הסגולות שעלינו לחונן ולרומם. דמות אצילה ועדינה, ויחד עם זה חזקה כסלע, העומד בפני כל הרוחות והשתוללות הטבע. כוח הסבל שלה ומסירותה האמהית הן בין החוויות האדירות ביותר שהיו לי בחיים"⁷¹.

ב-10.5.1941 בל"ג בעומר נישאה שושנה שרירא לאריאל כהן. כהן נולד והתחנך בפראג, בבית תרבותי, מסורתי ולאומי. כהן היה אינדיוידואליסט מושבע כל ימיו ושאף לחשיבה עצמאית. תפיסתו את המציאות הייתה ריאליסטית עד כאב. כהן העריך תכונות נעלות כמו נאמנות, מוסריות, אידיאליזם. בשל היותו אדם שלא מתפשר, הוא מצא את עצמו לא פעם בודד ומתבודד.

⁶⁶ דבר, 11.1940

⁶⁷ שם, עמ' 449-450

⁶⁸ שם, עמ' 454

⁶⁹ שם, עמ' 42

⁷⁰ מעיזבונה של שושנה שרירא

⁷¹ מכתבו של אריאל כהן מ-27.10.1944

בניגוד לאשתו ולחותנו שהיו דמויות ציבוריות מוכרות, כהן היה אדם פרטי מאד. העמדה הגבוהה שרכש לימים במקצועו כרואה חשבון, נתנה לו סיפוק, השפעה, והערכה רבה בקרב עמיתיו⁷².

כהן עשה חייל בעבודתו כרואה חשבון וחינך דור של רואי חשבון צעירים, קידם ועודד אנשים מוכשרים. בשנות החמישים למד ציור בהתכתבות בבית ספר בארצות הברית. בתם אילת אלגור גורפינקל אמרה עליו שהוא אימן את עצמו בראייה דו-ממדית של הסובב אותו. אילת זוכרת בימי נעוריה את אביה לובש חלוק שהיה ספוג ומרוח בצבעי שמן, עובד 12 שעות ברציפות ומצייר את בתי צפת הישנים כרוקדים, מעוגלים, אורגניים. ובסוף היום היה רוחץ היטב את המברשות והפלטה של הצבעים שבהם צייר, והבית כולו התמלא בריח של טרפנטין. כהן אהב מוזיקה, ממוסיקה קלסית ועד ל"חיפושיות הקצב"⁷³.

כהן היה בוגר גימנסיה במגמה משולבת ריאלית-הומנית, ודו לשונית: גרמנית וצ'כית. הוא למד משפטים, וראיית חשבון. ידע לנגן בכינור ולמד לרקוד בבית ספר לריקודים. ידע לשחות ולעשות סקי. כהן גדל בבית יהודי שגידל בעלי חיים, דבר שהיה מנוגד למקובל אצל יהודים. כהן גדל לאהבה לבעלי חיים.

לאחר עלייתו ארצה ב-1935 כסטודנט, חש חיבור מידי לארץ ולתושביה. באוניברסיטה העברית השתלם ב"מדעי המזרח", הכיר היטב את ירושלים ואהב אותה. כשנה לאחר מכן, ב-1936, עם פרוץ המרד הערבי נגד הבריטים והמאורעות נגד היהודים, משפחתו עלתה ארצה והתגוררה בתל אביב.

בשנת 1942 התגייס לצבא הבריטי. בעת היותו בצבא הבריטי החליף עם שושנה מכתבים. מכתביו חושפים את הערכתו ועידודו, הבלתי צפויים על רקע התקופה, לשאיפותיה הספרותיות ולדעותיה העצמאיות של אשתו. מכתבי כהן מעידים בברור על השתלבותו בכור ההיתוך של הגדודים הארץ-

ישראלים. שפתו הולכת ומשתבחת, הוא מדגיש שחשוב לו להיות בחברת דוברי עברית, והוא משבץ מטבעות לשון וביטויים שהיו מקובלים בגדודים⁷⁴. כהן פרגן ועודד את כתיבתה של שושנה שרירא. באחד ממכתביו כתב לה: "שירים בפרוזה... יש לך דבר שאיש אינו יכול לקחת"⁷⁵. במכתב אחר כתב לה: "...את רואה שכל העולם

תולה בך תקוות. עוד מעט תהיי קסופרת בישראל"⁷⁶.

בשנת 1950 נולדה בתם אילת (אלגור גורפינקל). במקביל למגורי המשפחה הגרעינית בתל אביב התגוררה המשפחה בקריית האמנים בצפת לצד קהילת אומנים בוהמית ומגוונת (בשנים 1957 –

⁷² שם, עמ' 442

⁷³ שרירא ש. וכהן א. (2011) "והיו הנעלים מאושרות". אלגור גורפינקל א. (עורכת), הוצאת הקיבוץ המאוחד עמוד 442-445

⁷⁴ שם, עמ' 19

⁷⁵ שם. עמ' 294

⁷⁶ שם. עמ' 201

1976). שנות השישים היו שנות השיא של מושבת האמנים, מיטב האמנים התגוררו בה, מושבת האמנים הפכה אבן שואבת לשוחרי תרבות. שתי כתבות בעיתון **דבר** מעידות על חלקה בקרית האומנים: "מסיבה במועדון מילוא" (בית קפה וחדר הרצאות) ו"אצל הסופרת שושנה שרירא - חורבה - בקריית האמנים בצפת" (30.6.1966). על התקופה ההיא כותבת בתה, אילת אלגור גורפינקל: "התגוררנו במבנה שהיה סמוך למתחם ממלוכי ששימש בעבר כחמאם תורכי. החמאם שימש במשך כמה שנים כמועדון בשם "השעות הקטנות", שנבנה מחדש, והפך למלון בוטיק יחד עם ביתנו. ביתנו, שנהרס ברובו במלחמת העצמאות, זכה לאור מצבו לכינוי 'החורבה'."

הבת אלגור למדה באוניברסיטה מקרא ותולדות האמנות, ולימודי עיתונאות. תחומי לימודים ששאבה מבית הוריה, ומסבה שמואל שרירא, שאת נוכחותו שאבה דרך הסיפורים של אמה. עבדה ב"מוזיאון תל אביב" כעורכת קטלוגים, הייתה עורכת ראשית של עיתון **מבנים**, עבדה באוניברסיטת תל אביב כעורכת פרסומים ובארגון הבוגרים הרופאים, ורופאי הדימות בפקולטה לרפואה. ערכה את הספרים מעיזבון אמה, שושנה שרירא מהדורה חדשה כמו **אלמני הקש הצהובים** הכותרת **הזמן התל אביבי** ע"י פרופ' יפה ברלוביץ. עסקה בגילוי, איסוף ועריכת יומן מכתבים בין הוריה בתקופת מלחמת העולם השנייה בשם: **והיו הנעלים מאושרות**. לדברי אילת עריכת הספר הייתה מסע היכרות עם הוריה כאנשים צעירים, ובתחושתה הקימה לתחיה את הסביבה בה גדלה. בהמלצת ברלוביץ נכללים כתיבה של אמה ב**פרויקט בן יהודה**, מיזם התנדבותי שעוסק ביצירת מהדורות אלקטרוניות של נכסי הספרות העברית וריכוזן באתר האינטרנט לטובת הציבור, בחינם וללא פרסומות. מטרת הפרויקט הן שימור היצירות העבריות, הנגשת היצירות לציבור הרחב, חשיפת היצירות לקוראים חדשים ועידוד העיסוק בהן. שנים רבות, מספרת אלגור שהסתכלה על המציאות מזווית הסתכלות של אימה ולקח לה זמן רב להבין שזו לא המציאות. המציאות האמתית הייתה עלובה לעומת הדרך שבה אימה תארה אותה. אימה תמיד אמרה לה: "שהפשע הגדול ביותר זה להיות משועמם"⁷⁷.

עוד ספרה בריאיון, שילדותה של אמה עברה בתל אביב הקטנה, ב"רחוב היס" כיום הרב קוק, בשכונת "גאולה" בגבול שכונת "מאה שערים" (רחוב הרב קוק פינת הכובשים - מבנה לשימור ברמה ג'). מבנה מרשים זה שימש רקע לרוב העלילות בספרה "אלמני הקש הצהובים - הזמן התל אביבי". לאחר הקמת השכונה "כרמליה" בנתה המשפחה בית חד-קומתי דו-משפחתי ברחוב תל-חי פינת עין חרוד בתל אביב. וביתם היה סטנדרטי עם גינה ומרפסת. לפי זיכרונה, הוריה של שושנה שרירא חיו בצמצום כלכלי מרצון, אביה שהיה מורה השתכר שכר זעום, למרות שבהשכלתו היה יכול לבחור מקצוע שהיה מביא לו הכנסה גדולה יותר. אבל הוא לקח על עצמו לכתוב ספרים לטובת תלמידי ישראל. אף שהיה מנהל בית ספר, לעצמו לקח שכר זעום.

שרירא אהבה את תל אביב והרגישה את עצמה כחלק ממנה. בעיזבונה נמצא באוטוביוגרפיה שלה קטע בו היא מתארת את רגשותיה לעיר תל אביב: "... לפי מיטב רצוני וידיעתי נולדתי כאן בעיר תל אביב הקטנה, ומכאן כל כמיהותי ונופיי, צרותי ואהבותיי. וכאן עברו עלי כל ביזיונותי בבית הספר כעל שאר ילדי התקופה. פסחתי על פרשת צרות צרורות בגולה שלא כל אדם מתנסה בהם. אמרתי שפרשת חיי טיפוסית לפרשת חיים יהודיים כמעט דוגמתיים, ולא גיליתי את כל צפונות

⁷⁷ אילת אלגור גורפינקל, ראיון אישי

התלאות, ההצלחות, הסכנות והאימות שהתנסיתי בהם 'שם'. אין צורך להיות 'כמעני' כדי לרצות למחות את כל הילדות הגלותית הנוראה הזאת"⁷⁸.

בכתב היד מעיזבונה "היכרויות אישיות"⁷⁹ של עשרות עדויות שהתפרסמו לראשונה בפרויקט בן יהודה, שרירא מתארת את פגישותיה הספרותיות ובולטות בהן נקודות מבט המיוחדות לה. שרירא התייחסה לא אחת למוצאם העדתי של אנשי התרבות אותם פגשה ותיארה את היוצרים הגברים כאלה המתייחסים אליה כמו אשה צעירה העושה את צעדיה הראשונים בעולם הספרות שהיה אז גברי מאוד ביסודו.

שרירא מתארת את הפגישות שלה עם אברהם שלונסקי, אברהם חלפי, אלכסנדר פן, המשוררת זלדה, וסופרים ידועים מהעולם בניהם: סול בלו, פיליפ רות, נטלי סארוט ומקס ברוד, חברו הטוב של פרנץ קפקא שעלה לארץ ב-1939. כמו כן, מתארת פגישות עם אישים כחיים וייצמן, גולדה מאיר, יגאל אלון ולוי אשכול, וציירים, פסלים ושחקנים מוכרים כמרסל ינקו, אביגדור סטימצקי, יצחק דנציגר, חנה רובינא וחנה מרון. קצרה היריעה מלתאר את כל הפגישות על הדקויות שלהן, אך הנה בכל זאת כמה אנקדוטות מתוכן ניתן להעיד על מהותן.

על אברהם שלונסקי ואברהם חלפי, למשל, היא כותבת מתוך נקודת מבט דורית כי אלה 'שני משוררים חברים, שניהם ידידי. לא בני דורי. בני הדור שקדם לנו. האחד [שלונסקי] מצייר מלים בחלל בתנועת יד עם אצבעות מזדקרות, מחפשות את הקצב, את הצליל הנעלם, והשני [חלפי] מצייר מלים ברוח, מחפש בתנועת מחול תעלומת אלוהות סמויה"⁸⁰.

טעונה במיוחד הייתה פגישתה עם הסופר הצעיר דן בן אמוץ בקפה "כסית" בתל אביב. כאשר מציגים אותה בפניו היא שומעת כי מוצאו מהעיר רובנה שבפלך ווהלין והיא אומרת לו: "הייתי בילדותי שנתיים ברובנה. אפילו למדתי שם בכיתה א' וב' בבית ספר 'תרבות' העברי. אבי היה מפקח על בתי הספר העבריים ועורך עיתונים ביידיש". בן אמוץ מפסיק אותה בקוצר רוח ואומר לה: "זה היה מזמן. שכחתי הכול. אף פעם לא קראתי עיתון אידי, אף שאני יודע אידיש. גם פולנית. אני לא רוצה לדבר על העיר הזאת. גם אני למדתי שם בבית הספר. לא זוכר כלום". שרירא מציינת כי בן אמוץ נתקעס עליה בצדק, אך מוסיפה: "כולם יודעים שהוא זוכר. התגובה חריפה מדי. הוא זוכר. איננו רוצה לזכור. המשפחה, המשפחה כולה שנתרה שם ושלחה אותו הנה והוא הניצול היחיד. כאשר עלה ארצה. ואני נבוכה מאוד"⁸¹.

רגישה ואינטימית יותר הייתה פגישתה עם המשוררת זלדה: "זלדה הופיעה אצלי בשנות מלחמת העולם השנייה", מספרת שרירא, "כשהתגוררתי בגפי כי בעלי, אריאל, התגייס לחטיבה היהודית הלוחמת, הגדוד השלישי, ויצא עם גדודו לאפריקה, לאיטליה, לבלגיה ולחולנד. הייתי שרויה לבד ושמחתי לקראתה. היא הייתה בחורה רכה, עדינה למראה, בהירת פנים וטובת עין. שמעתי שהיא כותבת שירים אלא שאינה מצליחה לפרסמם אלא לפרקים בידבר הפועלת. הייתה זו עדיין זלדה מלפני בגרותה המתייסרת. שכולה פריכות גופנית, שכביכול עלולה בכל רגע להתמוטט". שרירא מתארת כיצד השיחה בין השניים קלחה ומציינת כי זלדה 'לא הייתה אז המשוררת הדתית הנודעת. לא הרגשתי [אצלה] כלל בחומרה דתית או אימת הרעיון האלוהי". זלדה לבשה 'שמלת

⁷⁸ מעיזבונה

⁷⁹ שרירא ש., מתוך כתב היד "היכרות אישית". ארכיון, מרכז קיפ

⁸⁰ שם

⁸¹ <https://bybe.benyehuda.org/read/9222> פרויקט בן יהודה

קיץ חסרת שרוולים" כמוה. לאחר מכן היא מתארת מפגש נוסף שהתקיים בין השניים, בימים שזלדה כבר נהפכה למשוררת מפורסמת, ומציינת מתח שנוצר ביניהן בעקבות רשימת ביקורת שכתבה על ספר השירים הראשון שלה, "פנאי" (1967), וזאת משום שהעירה כלפיה כי ספרה היה נדרש לעורך.

מרגשים עד מאוד הם רשמיה של שרירא מהמסאית ז'קלין כהנוב. שרירא מתארת את התרשמותה מיצירתה: "בתחילה קראתי את מסותיה ב'קשת' של אהרן אמיר. לאחר מכן סיפוריה, בעיקר הסיפור על מות אביה. כתיבה אחרת, תרבות אחרת, תבלינים ספרותיים אחרים. טעם אחר. חיוניות אחרת. משהו שהכל חיפשו בשנות המנדט שלפני קום המדינה". נקודת המבט העדתית של שרירא בולטת כאן במיוחד: "אנחנו התערינו במזרח, היא אינה זקוקה לכך. כבר מעורה. כבר חלק מזה. כבר מגלמת בעצם אישיותה, חייה, הזיותיה ומחשבותיה את הפרי המזרחי מערבי רווי החמדה הזה". שרירא נפגשה עם כהנוב במסגרת אירוע של ארגון פא"ן הישראלי ששתיהן היו חברות בו, שרירא מתארת כמעין התגלות של ממש: "היא הייתה בשבילי איזו התגלות שצפיתי לראותה מגולמת באדם חי... ראיתי אשה קטנה שלא יכולתי לגרוע עיני ממנה... בפנים נבונות הקשיבה אשה זו, באיזו אנינות משועשעת האזינה... בנימוס יתר הקשיבה". בתום האירוע ניגשה שרירא לכהנוב והתוודתה באוזניה על העניין הרב שמצאה במסותיה, ברעיונותיה ובתיאוריה הכנים את "אותו עניין של לבנטיניות". שרירא מציינת כי גילתה הבנה לעומק טיעוניה של כהנוב "למרות הרקע המזרח אירופי שלי... כיוון שבאתי ארצה בילדותי והתחנכתי רוב שנותי כאן". שרירא חשה כי בכהנוב יש "איזה צירוף מערבי מזרחי לבנטיני במובן הטוב של המלה" ו"איזה נימוסים של בת טובים אצילה". הווידי עורר מבוכה בכהנוב, אולי בשל עצם המפגש והדברים שבעל פה שנאמרו בבחינת "אין אומרים שבחו של אדם בפניו", אך מבוכה זו לא העיבה על הרושם העז שנתר לשרירא ממנה: "אהבתי את מראיה. את צירוף מראיה לדברים שבכתב. מצאתי לנגד עיני את הצד השני של דבריה שבכתב"⁸².

רגישותה לסוגיה העדתית באה לידי ביטוי למשל ברשימה גלוית לב במיוחד שכתבה על הסופר מרדכי טביב, שתיארה כ"בודד, יחיד ומנוכר" לעומת שאר בני חבורת הסופרים שנהגו להתכנס בבית הקפה התל אביבי "כסית". היא מספרת כי טביב נשא לאשה את חנה קנטרוביץ, שהייתה בת כיתתה בבית הספר היסודי "גאולה", וכך היא מתארת את בני הזוג: "הוא התימני השחום מראשון לציון והיא נערה בלונדית אשכנזית בהירה מאוד וצחורת עור לבן מווריד כל שהוא". על פגישתה הראשונה עם הסופר היא מספרת: "כאשר פגשתי לראשונה ושאלתי עליה [על אשתו] השיב מה שהשיב ועד מהרה עבר לאיזה גילוי לב מפתיע: 'אל תחשבי שזה קל ביחד, אני התימני והיא האשכנזייה. עניין מסובך וקשה מאין כמוהו'. בעקבות הדברים הללו היא כותבת: 'השתוממתי על גילוי לבו ושמרתי הדברים בלבי'. בהמשך הרשימה היא מציינת כי כשם שנישואיו האישיים לא היו קלים כך גם לא קלים היו 'נישואיו הספרותיים בהיותו מיעוט בקרב משוררי וסופרי ישראל... אף כי הרבה לשבת בקרב 'עדה' זו של סופרים וליהנות ממנה"⁸³.

בספרה לחם האוהבים, שרירא מחברת בין גבר אשכנזי הלכוד בין זהויות והעולה החדשה ממרוקו, המחברת סוף סוף את קרעי זהויותיו⁸⁴.

⁸² פרויקט בן יהודה <https://bybe.benyehuda.org/read/9265>

⁸³ פרויקט בן יהודה <https://bybe.benyehuda.org/read/9265>

⁸⁴ אילת אלגור גורפינקל, ראיון אישי

מקוב חסון כותבת במאמרה **חיים קטנים? על הנסתר והגלוי בכתביה של שושנה שרירא** כי עיקר מאמצייה של שרירא, כאשת חייל, נסובים סביב הקניית מראה יוקרתי להופעתה בשעה שהיא סובלת ממחסור כלכלי (כמו רבות ממשפחות מגויסי הצבא הבריטי)⁸⁵. במכתב לבעלה בתאריך 2.11.1943, כותבת שרירא כי היא סובבת בעולם גברי, ומדגישה את נשיותה. היא מצטיירת כאישה מטופחת, גנדרנית, המקדישה תשומת לב רבה להופעתה בחברה התרבותית אליה היא שייכת: *"ישמלתי עשתה רושם אדיר וכל אחד חושב שהיא חדשה ונעשתה במיוחד לכבוד המסיבה. ורק אתה ואני יודעים שבעצם חדש רק הצווארון"*⁸⁶. בשיחה שהייתה לי עם בתה של שושנה שרירא, אילת אלגור גורפינקל, היא סיפרה לי שכשהייתה ילדה, אמה שמאד אהבה להתלבש יפה, הייתה מלבישה גם אותה בבגדים יפים והן היו מטיילות ברחוב דיזנגוף בתל אביב. הביטוי לדיזנגוף נכנס לסלנג אז, רחוב דיזנגוף היה מקום בן נפגשו כולם, שם היה 'קפה כסיתי' מקום מפגש לאנשי הבוהמה. הופעתה צדה את עיניהם של העוברים והשבים. אמה הייתה קונה לה גביע גלידה ואילת הייתה מתענגת מהגלידה וממבטם של העוברים והשבים.

האוכלוסייה בארץ ערב המלחמה הייתה צעירה מן המקובל בארצות אחרות, ביחוד עקב עליית חלוצים ונוער. מוצאם וגילם של הבאים יצרו מציאות של קשרים הדוקים, משפחתיים ומפלגתיים, בין הארץ לבין הקהילות היהודיות באירופה: נסיעות לצרכי ביקורים משפחתיים, ריפוי ממחלות, עסקים וכדומה, היו עניין שבשגרה, שלא לדבר על קשרי דואר, חבילות וכדומה⁸⁷.

רוב הדירות היו קטנות וצנועות, ואנשים נפגשו בבתי קפה במיוחד להחלפת דעות ומתוך דחף להפריה רוחנית. המעבר מארץ לארץ, משפה לשפה, וממשפחה הדבקה בדת לנוער הכופר בה, הוציאה את האנשים החוצה למפגשים חברתיים ותרבותיים⁸⁸.

מקוב חסון כותבת במאמרה⁸⁹: *"שרירא, אשה חינונית היא גם זו הנאבקת על אינספור עניינים קיומיים כלכליים, מקצועיים ואחרים באנרגיה כמעט בלתי נלאית"*. שרירא: *"יש לי עכשיו המון חומר לסיפורים ונדמה לי שגם הכתיבה הוטבה, התפתחה, ועכשיו שוב אינני כותבת ברשלנות אלא ביתר רצינות. אני גם קוראת המון ומשגיחה על אמא. וכמוכן שיש אלפי דאגות קטנות ומטרידות"* (1.12.1944). דאגה אחת הייתה, כאמור, ניסיונותיה להתקדם בכתיבתה על אף ידם המסרסת של העורכים השונים עמם עבדה. כך, למשל, היא מתארת סיפור שצונזר על ידי יצחק למדן משום ש"נראה לו חושני וחילוני מדי ולא היה די לאומי"⁹⁰.

על קשריהם בחוגי הסופרים והעיתונאים ועולם הבוהמה, העמדה שתפסה ועיסוקיה מעידים המכתבים והכתבים בעיזבונה. בין הכותבים לה נמנו: ש"י עגנון, אברהם חלפי, ד"ר עזריאל

⁸⁵ מקוב חסון ה. (2009), "שש סופרות ישראליות. פרק על יהודית הנדל ושושנה שרירא", מתוך: *Women* עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת ניו יורק

⁸⁶ שרירא ש. וכהן א. (2011) "והיו הנעלים מאושרות". אלגור גורפינקל א. (עורכת), הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 331

⁸⁷ פורת, ד. (1987), "הנהגה במלכוד, הישוב נוכח השואה" 1942-1945, ספריית אפיקים. הוצאת עם עובד, עמ' 20

⁸⁸ שם

⁸⁹ הדר מקוב חסון, מצתת את קריץ, אילת אלמגור גורפינקל (עורכת), "והיו הנעלים מאושרות", סופרת שושנה שרירא ואריאל כהן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011, עמ' שם

⁹⁰ שם.

קרליבך, ד"ר יוסף גולדשמידט, גבריאל צפרוני, יוסף אריכא, רחל ינאית בן צבי, יצחק למדן, מירון סימה, ש. שלום, פרופ' יוסף קלויזנר, יהושע בר-יוסף, אנדה עמיר פינקרפלד וכו'.⁹¹

שרירא הייתה הסופרת שהעירה את השד העדתי. הייתה מראשוני הסופרים שנגעו ישירות בסוגיה העדתית.

יצירותיה הספרותיות והעיתונאיות של שרירא היוו בסיס פורה לחוקרי הארץ ובפרט על תל אביב.

כתביה העמידו לרשות הקורא חומר רב חשיבות מנקודת מבטה של אישה ידענית, סקרנית ורגישה שכתבה על נושאים העומדים ברומו של עולם לצד נושאים הקשורים לעולם הבהמה ונושאים הקשורים לחלכאים והנדכאים.⁹²

שרירא האריכה ימים. היא נפטרה ב 2003 בגיל 86 בתל אביב. יצירותיה והטיוטות

שכתבה נמסרו למכון לחקר הספרות והתרבות העברית ע"ש לאורה ושוורץ קיפ באוניברסיטת ת"א.

כתיבתה של שושנה שרירא

בשנים 1937 עד 2003 שושנה שרירא פרסמה רומנים, סיפורים, מאמרים, ביקורות ספרות, תיאטרון וקולנוע. בנוסף הייתה עיתונאית תרבות וחברת מערכת בעיתון החוגים האזרחיים "הבקר" בשנים 1939–1955. היא הוציאה לאור שני רומנים, שלושה קבצי סיפורים, וספר לילדים. רוב כתביה מפוזרים באכסניות רבות. סיפוריה הראשונים נדפסו על ידי: דב סדן שהיה מחשובי חוקרי הספרות העברית, בעיתון "דבר", ובכתב העת "גליונות" על ידי יצחק למדן (1937/1938).

"היאור הירוק" (1947, הוצאת מ. ניומן) היה קובץ סיפורים הראשון שהתפרסם. כעבור עשור פרסמה את הרומן "לחם האוהבים" בהוצאת דביר, שעוסק ברובו בתקופת הישוב.

בשלהי 1938 פרסם העורך הספרותי של "הארץ" דאז אברהם שלונסקי, את סדרת מאמריה הראשונים בשם "נשים בספרות". את הספר "שערי עזה" ערך שלונסקי בשנת 1959.⁹³ העורך ד"ר יעקב כהן פרסם את סיפוריה יוצאי הדופן בימים ההם ב"כנסת". "הוא שימש מקלט לצעירים שמרדו בממסד הספרותי"⁹⁴.

בין השאר, כיהנה שרירא כשופטת בפרסים: 1960 - פרס למדן לספרות ילדים, 1964 - פרס ברש ופרס של "עליית הנוער", 1985 - פרס ע"ש מרדכי ברנשטיין, נציגת אגודת הסופרים ו-1990, 1991 - פרס ביאליק לספרות יפה.

⁹¹ עזבונה

⁹² נאור, מ. (2012). "גברתי ורבותי" העין השביעית <https://www.the7eye.org.il/6538>

⁹³ שמו לא צוין בספר, יש מכתב המעיד על כך

⁹⁴ מעזבונה

שושנה שרירא זכתה בעצמה בשני פרסים: ב-1958 פרס קסל לספרות של יהדות מקסיקו, על הספר "לחם האוהבים" ובפרס אוסישקין לספרות, על הספר "שערי עזה".

כתיבתה של שרירא התפרסמה גם מחוץ לגבולות המדינה. היא זכתה להכרה ביך לאומית על ידי המרכז הביוגרפי הבינלאומי של קיימברידג' באנגליה ונמנתה בין 2000 הסופרים הבולטים במאה העשרים בשנת 2001. במהלך שנות עבודתה התפרסמו מאות כתביה בעיתונות היומית ובכתבי העת השונים.

שרירא כתבה סיפורים, מאמרים, כתבות, טורים ומדורים קבועים בעיתונות היומית והשבועית מכל גווי הקשת הפוליטית: **דבר**, **הארץ**, **הבקר** (כולל מדור אקטואליה שלה: "חיים קטנים" בשנות הארבעים של המאה הקודמת), "הבקר לילדים", "ידיעות אחרונות לאשה" (שבחר אותה כדמות השבוע ב-1947), מוסף 7 ימים של "ידיעות אחרונות" (שהכתיר אותה כ"כוכב חדש" ב-1956). עוד פרסמה ב"למרחב", "מעריב", "על המשמר" והשבועונים "במחנה", "ספרות צעירה" (שבועון לספרות ואמנות עברית) ו"תשע בערב" (שבועון בידורי).

כתביה הופיעו במגוון כתבי העת, מאספים ואנתולוגיות: "גזית" (ירחון לאמנות וספרות), "גיליונות" (כתב עת לספרות), "דבר הפועלת" (ירחון נשים ראשון, גיליון ספרות ועיתונאיות, מדור: ספרות ומשורות 1974), "דיוקנה של עיר" (למלאת 75 שנה לתל אביב), רבעון "האומה", "מאזנים" (ירחון אגודת הסופרים), "החינוך" (ביקורת, ספרות ילדים ונוער), שנתון "כנסת לזכר ח"נ ביאליק", "מאספי הסופרים הארץ-ישראליים והישראליים", "מאספי אגודת הסופרים בירושלים", "עם וספר" (מדור "במות ספרים" בעריכתה בשנות החמישים).

בשנת 1939 התקבלה לאגודת העיתונאים ובשנת 1940 התקבלה לאגודת הסופרים, בה כיהנה בוועדת האתיקה, בבית דין כבוד של אגודת הסופרים ובוועדת הקבלה לאגודה. בשנת 1955 נבחרה חברתה במועצת אגודת הסופרים והוזמנה להרצות כסופרת אורחת באוניברסיטאות בארץ.

זהותה המגדרית הנשית של שרירא כעיתונאית באה לידי ביטוי ברבדים שונים. הרובד הראשון הוא עצם היותה אישה-יוצרת בעולם גברי, והיותה אחת העיתונאיות היחידות באותה תקופה ב"ביצה התל-אביבית". במכתביה לבן זוגה, שרירא מתארת בכיר בריטי, סיר רונלד סטורס: "הוא אומר שהוא מתפלא לראות בתל-אביב לא רק עיתונאים אלא גם עיתונאית"⁹⁵. מצד שני היא כותבת על הרצון שיכירו בערך כתיבתה ואף שישפרו את תנאיה הכלכליים⁹⁶.

רובד נוסף, כפי שנאמר לעיל, בתקופת הישוב נשים יוצרות התרכזו בהתאם לנורמות שרווחו בחברה באותה תקופה בתחומים שזוהו כ"נשיים", בהתאם לנורמות שרווחו בחברה באותה עת: כתיבת שירים, יצירות לילדים ונוער וספרות הממוענת לנשים"⁹⁷. ברם, שרירא פרצה את תקרת הזכוכית ועסקה בכתיבה עיתונאית והייתה חברת מערכת. הנושאים שבהם עסקה לא היו נושאים "נשיים", כי אם נושאים כללים כמו נושאים שהיא שאבה מהתכתבותה עם אריאל כהן, מראיונות עם ניצולים, מסיוורים שערכה בארץ ועוד.

כתיבתה העיתונאית של שרירא הייתה על רקע הנעשה בישוב באותה התקופה - מלחמת העולם השנייה ושואת היהודים באירופה. כבר במהלכה של השואה החלו ניסיונות לתעדה. נושא השואה עמד על סדר היום ונכח בשיח הציבורי של החברה הישראלית והיהודית בשנים שלאחר תום מלחמת העולם השנייה. העובדה שגם בעת המאבק על ההעפלה והפעילות הנמרצת להקמת המדינה עוררו חקר השואה והנצחתה תשומת לב ודיון ציבורי, מלמדת כי הייתה נכונות ביישוב להתמודד בפומבי עם סוגיות הקשורות בשואה. כבר בשנת 1947 נערך בירושלים פורום הוועדה לחקר השואה והגבורה, הפורום מנה למעלה מ-150 איש, נציגי ארגונים וגופים ציבוריים, דבר המעיד על העניין הרב של הציבור הארץ ישראלי בשואה. על סדר היום של הוועדה היו כיווני דרך לחקר השואה. "למרות הכאב של המשתתפים הגישה לא הייתה אמוציונלית אלא עניינית"⁹⁸.

חומר תיעודי רב, סופק דווקא ע"י נשים שליחות. השליחים יצאו מהארץ לפעילות חינוכית בחו"ל ולגיוס כספים לבניין הארץ (בשונה משליחויות שהתמקדו בניסיונות הצלה למן עליית הנאצים לשלטון, ומהשליחות הציונית ההומניטרית לאחר השואה). הם ביקשו ליצור הוויה קדם ארץ ישראלית על מנת להכין את האנשים לקראת עלייתם. במסגרת מפעל זה נשלחו שליחות דתיות כדי לעצב את הדמות הנשית החדשה⁹⁹, הן כללו את תנועות המזרחי, והפועל הצעיר וכאמור, הן היו חלק בלתי נפרד מהחברה החדשה¹⁰⁰.

השליחות הדתיות הרבו לשלוח מכתבים אישיים, פרקי יומן, דוחות רשמיים וכתבות לעיתונים, ובהם רשמי שליחותן. הן הרצו והעלו את הרצאותיהן על הכתב לפרסום ברבים. ברבות הימים הכתבים האלו הפכו למעין 'מגילת שליחות' - יצירה נשית בפני עצמה שבה מתבטאת יצירתן

⁹⁵ שרירא, ש. (1943). במכתבים לבן זוגה

⁹⁶ שם

⁹⁷ גרין ר. (2006). "חמדה בן-יהודה כמגלמת העבריה החדשה", עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן

⁹⁸ כהן, ב. (תשס"ח) "הועדה העולמית לחקר השואה והדבורה בתקופתנו. ירושלים 1947 התמודדות ראשונית של הישוב עם חקר השואה והנצחתה", קתדרה 125, עמ' 118-119

⁹⁹ רוזנברג-פרידמן, ל. (תשס"ה). "מפעל השליחות הדתיות לאירופה השנים 1934-1939: יצירה נשית?", איגוד: מבחר מאמרים במדעי היהדות, כרך ב: תולדות עם ישראל והחברה היהודית, ירושלים. עמ' 182.

¹⁰⁰ שם, עמ' 183

הכפולה, דהיינו התהליך שבו אימצו תפיסות מגדריות חדשות, והאופן בו ביקשו להנחילן לציבור¹⁰¹.

חומרים נוספים הגיעו מעדויות של פליטים שהצליחו להגיע ארצה, גם במהלך המלחמה, תיאוריהם של הפליטים התפרסמו בעיתונות בארץ ואף הוצאו לאור בספרים. בין הבאים היו כמה ממנהגי יהדות פולין. הידיעות שהתקבלו סיכמו בצורה מקיפה את מצב היהודים באירופה בשנה הראשונה למלחמה: "הולכים ומשמידים ללא רחם ובאכזריות את האוכלוסייה היהודית בפולין, משמידים אותם באמצעים ברבריים, טרור פיסי ומוסרי, מתוך רציחות המוניות, הרעבה, יצירת תנאים להתפשטות מגפות, דיכוי כל רצון לחיות, על ידי התעללות סדיסטית. אם לא יתרחש איזה נס, כי אז יישאר על אדמת פולין, בית עלמין יהודי גדול"¹⁰².

זה המקום להעיר, כי בעקבות השמדת המרכזים היהודים באירופה בשואה, פעל הישוב היהודי בארץ לתפוס את מקומו כמרכז החדש של העולם היהודי¹⁰³.

למרות שכבר בשלהי המלחמה פרסמו בעיתונות ידיעות על השמדה המונית של אלפי יהודים, הידיעות לא זכו לייצוג העיתונאי המתאים ורבים מהישוב לא הבינו את המשמעות של הנעשה באירופה.

בארץ היה דיון ציבורי סוער שהתנהל במשך השנים שחלפו מאז השואה- היחס של הישוב היהודי והסוכנות היהודית לשואת יהודי אירופה לפעולתו להצלתם. הייתה בארץ סערה ציבורית שניתן להצית אותה בכל ניצוץ שיתבטא במאמר קצר בעיתונות, סרט, מחזה או תכונת טלוויזיה. כל אלה היה בהם כדי לחדש את ההתלבטות הלאומית-מוסרית ואת ההתנגחות בין מפלגות השמאל והימין¹⁰⁴.

היו דעות כי הציבור והנהגתו היו עסוקים במימוש החזון הציוני במשך המלחמה ואחריה ולכן "לא תפסו מה קרה". לפיכך קבעו סדר עדיפויות לעצמם ולא פעלו כהלכה. נקודה נוספת שעלתה בשיח הציבורי, בעיית קליטתן של ידיעות שהיו בבחינת איום, אישי וציבורי. אפילו עורך העיתון, שהחדשות עוברות תחת ידו, לא ייחס חשיבות לנעשה ליהודים באירופה¹⁰⁵.

התנהל ביישוב ויכוח ציבורי שעיקרו הסתמך על עדויות וזיכרונות אישיים, בין שהועלו על הכתב או שהושמעו בעל פה ברבים והוא ניזון מהמטען הרגשי הכבד שלווה את בעליהם, או אולי גם מדעות שהפכו למוסכמות בטרם נבדקו¹⁰⁶.

כבר משנת 1938 הגיעו ארצה ידיעות על ליל הבדולח. ליל הבדולח הוא הכינוי ללילה שבין 9 ל-10 בנובמבר 1938 (ט"ז בחשוון תרצ"ט), שבו נערך בכל רחבי הרייך השלישי (גרמניה ואוסטריה) פוגרום ביהודים. האירוע כונה כך בשל רסיסי הזכוכית הרבים שהצטברו על הארץ כתוצאה מניפוץ הזוגיות של בתי מגורים, מוסדות ציבור ובתי עסק רבים של יהודים תושבי גרמניה. בארץ דברו במושגים של "השואה שהתחוללה על ראש יהודי גרמניה", "הטרגדיה הגדולה של השמדת יהדות

¹⁰¹ שם, עמ' 184

¹⁰² פורת, ד. (1987). "הנהגה במלכוד, הישוב נוכח השואה 1942-1945", ספריית אפיקים/ הוצאת עם עובד, עדות קרנר והרטגלס, ב 11.2.1940, עמ' 30

¹⁰³ כהן, ב. (תשס"ח) "הועידה העולמית לחקר השואה והדבורה בתקופתנו. ירושלים 1947 התמודדות ראשונית של הישוב עם חקר השואה והנצחתה", קתדרה 125, עמ' 118

¹⁰⁴ שם, עמ' 30-32

¹⁰⁵ שם, עמ' 12

¹⁰⁶ שם, עמ' 13

גרמניה", "שוואה", השמדה", ו"הצלה" כבר בסוף שנת 1938. ב 1941 התגבשה בגרמניה תכנית מעשית להשמדה פיזית, ב 1942 הפתרון הסופי. השימוש ב"מילים" אלה תארו מצב גרוע ביותר. ההנהגה, הציבור בארץ, לא יכלו לקלוט את התופעה שטרם נכללה בניסיון האנושי והלאומי¹⁰⁷.

כתיבתה העיתונאית של שרירא הייתה על רקע הנעשה בישוב באותה התקופה. הישוב בישראל היה מבולבל מהנעשה ליהודים באירופה במלחמת העולם השנייה. בן גוריון בקש מהשר הפולני לענייני היהודים בפולין לעזור להפסיק את ההשמדה של היהודים בפולין הנהרגים והולכים! "זה הדבר הבווער ביותר כרגע ולא נשכח לכם לעולם אם לא תושיטו להם יד". העיתונות עסקה בגורלו של הישוב בארץ וחשש שמא הגרמנים יגיעו לארץ. למרות שכבר בשנת 1942 פרסמו בעיתונות ידיעות על השמדה של אלפי יהודים ביום ומספר ההרוגים לפי אותן הידיעות עלו למאות אלפים, הם עברו מתחת לרדאר של עורך העיתון¹⁰⁸.

בתחילת דרכה כעיתונאית שרירא הורשתה לכתוב במדורה "חיים קטנים" סיפורים קטנים אותם ליקטה ממרואיינים- רובם אלמונים. לדברי הדר מקוב-חסון יצירתה מאופיינת על ידי העורכים כנשית, קרי, כרגישה, עדינה וקטנה, כלא מאיימת על הכתיבה הגברית "הרצינית", אך גם בכתיבתה זו היא משמשת כשופר להעביר את דעותיה ולעיתים את ביקורתה.

כך בסיפור שפרסמה בתאריך 4.6.1945 "השושבין"¹⁰⁹ :

"...מה היה לך שיצאת לחג השבועות אל מחוץ לעיר? הרי לעולם אינך זו ממקומך. שמעתי שנסעת לחיפה". "נסעתי ולוואי שלא הייתי נוסע. טלטלתי את עצמי מעיר לכפר, מכפר לשכונה, משכונה לקריה, יום יום שהיתי במקום אחר. הייתי אפילו שושבין בחתונה...". "אברהם נשא אישה? מה פירוש? הרי אישה ושני ילדים לו בפולין". "נשא אישה, אמרתי לך. אמרתי לך. צעירה, לא גרושה ולא אלמנה, וההם ש'ם... בוודאי כבר אינם. והכלה משתכרת כהלכה, מניקוריסטית היא...". "אמנם כן... אבל כיצד מלאו לבו...?" "השניים נשתתקו ושקעו בהרהוריהם. לבסוף אמר השוער בקול חרישי כמדבר בינו לבין עצמו: "מוזר היה אילו הופיעו לפתע כל אותן הנשים בריאות ושלמות...". "אינם יכולים לחכות עוד מעט... שמא... אולי...". "והרי מ'שם' אין כל ידיעות.

¹⁰⁷ שם, עמ' 23

¹⁰⁸ פורת, ד. (1987), "הנהגה במלכוד, הישוב נוכח השואה 1942-1945, ספריית אפיקים. הוצאת עם עובד,

עמ' 11

¹⁰⁹ שרירא, ש. - עורכת (1945), "השושבין" עיתון ה"בוקר", מדור "חיים קטנים" 4.6.1945

כסבורים הם שלא נותר איש, ובונים את חייהם מחדש. כך, כך, נשים, ילדים. הוא צועד לחופתו כחתן עול' ימים. ועוד זקוק לי, לשושבין! חיכו לי בכיליון עיניים, כי איחרתי.

ובעוד הוא מבטא בחריקת שיניים את המילה "שושבין"¹¹⁰ המשיך לרקע את הנעליים.

חברו גמר לטאטא את המדרכה ונסתלק בברכת שלום¹¹⁰.

בסיפורה זה מבקרת שרירא את הגברים שנשותיהם וילדיהם נשארו באירופה ואין הם יודעים מה עלה בגורלם. אותם גברים "משאירים" פרק א' מאחור ומתחילים פרק ב' עם אישה חדשה בארץ. שרירא יכלה לכתוב על נושא זה כתבת תחקיר, אך היא העבירה את המידע לקוראים על ידי הסיפור לעיל.

או בקטע אותו פרסמה על "אשת השבוי" הבקר (17.1.45)¹¹¹, על אישה מיוצאי תימן המחכה במשרדי "הועד למען החייל" למנהלת שתתפנה.

"חדר גדול מחולק במחיצה לשניים. חלקו הקדמי אפלולי, ללא חלון. וכאשר נכנסת אשת החייל למוסד זה, שעליה לפנות אליו תכופות, היא נבלעת מיד בקדרות... כאן היא מבלה שעות מרירות. סוף סוף זוכה, לאחר ציפייה, להתקבל אל מעבר למחיצה, לאחד החדרים הבהירים, מלאים שמש ואור, ... כאן מושיבים אותה לפני שולחן ריק מאיש ומצווים: לחכות! "... אינה יודעת, שמכאן מתחילה ציפייה עוד יותר ממושכת. אשת השבוי מיוצאי תימן, זכתה אף היא והכניסוה לחדר הבהיר".

"צעירה היא עדין למראה, שיערה מקורזל ושחור, תווי פניה דקים ועדינים, רמת קומתה ודקת גו, ועל אף מעילה ושמלתה הים מאיר יופייה המזרחי, חולש על עולמו של החדר המלא פקידים טרודים וקולות קשוחים... בעוד היא יושבת כאן ומצפה למנהלת שתתפנה. מספרת היא על בעלה השבוי מזה 5 שנים, וכבר שבעה חדשים לא קבלה ממנו מכתב.

על חמשת ילדיה המתגלגלים ברחוב, על אם וששה ילדים המתכסים בלילות חורף קרים בשתי שמיכות, על מזרון שחסר לה להשכיב עליו את ילדיה, על מחלתה, ומסיימת, די, כבר אין לי כוח לסבול... די, אינני יכולה יותר... " כל הנשים מחכות שדלת השמורה מכל משמר של "יושבת הישיבות" תפתח ולומר לה: "ילד חולה מצפה לאמו שתשוב אליו, ואת יושבת בישיבות! כל החלטה שתחליטי, כל מעשה שתעשי, אינו כדאי את דמעותיו של פעוט אחד הבוכה באין אמו עמו..."¹¹².

לכתבה זו הייתה השפעה, הגיעה למערכת משלחת מחאה. שרירא כותבת¹¹³: "אני לא הייתי, אבל ראיתי את מכתב ההסברה שנתקבל משם (מהוועד למען החייל). הם מסבירים את הסיבות הגורמות לסידורים כה משונים בוועד לטיפול במשפחת החייל, אבל כל ההסברות אינן משכנעות כלל. כפי שאתה רואה, רשימה בעיתון עושה את שלה, ומשפיעה בהרבה".

¹¹⁰ שם

¹¹¹ שרירא, ש. - עורכת (1945), "אשת השבוי" עיתון ה"בוקר", מדור "חיים קטנים", 17.1.1945.

¹¹² שם

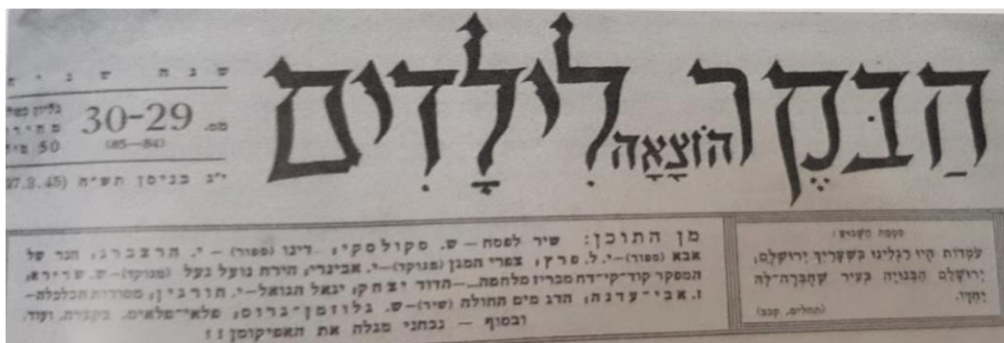
¹¹³ שרירא, ש. וכהן, א. (2011) "והיו הנעלים מאושרות". אלגור גורפינקל א. (עורכת), הוצאת הקיבוץ המאוחד.

מכתב שרירא כותבת לבעלה, 21.1.1945, עמ' 134.

על פי החלוקה של ברלוביץ¹¹⁴ ניתן למצוא בכתיבתה של שרירא "עמדה של מחאה". בכתבות אלו אנו רואים כי שרירא לא חוששת להביע את דעתה נגד הממסד. עמדותיה אף מצליחות להשפיע וליצור תהודה חברתית.

שרירא הושפעה מהמתרחש והתייחסה בכתיבתה לעדויות שהגיעו מאירופה. היא עסקה בעיקר בנושאים כמו: החיים בגטו, פועלה של הבריגדה היהודית וילדי טהרן – נושאים שהיו על סדר היום באותה התקופה.

בהמשך עסקה בכתיבת תרבות ובתרגום ידיעות, אולם עם גיוסו של בעלה, אריאל כהן, בשנת-1943 לבריגדה, החלה מתארת את תחילת דרכם של חיילי הבריגדה, מסעם במצרים ובאירופה חוויתיהם והקשיים שלהם כחיילים, מצד אחד, ומנגד את הקשיים של נשות החיילים בארץ, בכתיבתה "מיומנה של אשת חייל"¹¹⁵.

את בעיתון הבוקר לילדים היא ניצלה על מנת לחנך את הנוער.

בסיפור 'הירח נועל נעל' שפורסם בתאריך ה-27.3.1945, שרירא מעבירה מסר לילדים לכבד את ההורים ואת רכושם. דרך סיפור על ילד ששמו עמרם, שאמו קנתה לו זוג נעליים ובקשה ממנו לשמור עליהם: מכל משמר. אלא שעמרם ילד שובב גדול שיחק עם הנעליים במרפסת ונעל שמאל עפה לשמים ונתקעה שם. הנעל בקשה עזרה מכל הכוכבים שיעזרו לה לחזור ארצה לנעל ימין שלה ולעמרם, אבל אף אחד לא רצה לעזור לה. נעל שמאל הפכה לבלויה, ו"נעל ימין נשארה נכלמת, חדשה ומבריקה ואין איש חפץ בה". רק הירח שרחמיו נכמרו עליה, היה מוכן להיעתר להפצרותיה של נעל שמאל. הירח הסכים להחזיר את הנעל השמאלית לנעל הימנית רק "אם אראה שעמרם הקטן מתחרט על מעשיו הרעים". ואכן הירח החזיר את הנעל השמאלית לימנית. זוג הנעלים שמחו מאד והתנשקו כל הלילה ובכו משמחה. כל הסיפור היה חלומו של עמרם¹¹⁶.

בסיפור "כלב הצילה" שפרסמה בעיתון הבוקר לילדים ב-8.3.1945, עיבוד לקטע "על ארבע" שפרסמה בפינתה "חיים קטנים" ב-26.2.1945, היא מתארת את הצלתה של ילדה על ידי כלב של קצין גדודי הסער הגרמניים. הסיפור אינו מתאים לילדים-אולם על פי שרירא היא הורשתה לפרסם את הסיפור כל עוד לא היה "חושני ופולשני מדי, והיה די לאומי"¹¹⁷.

¹¹⁴ ברלוביץ, י. (תשנ"ו). "להמציא ארץ להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה". הקיבוץ המאוחד. עמ' 58.

¹¹⁵ שרירא ש. וכהן א. (2011) "והיו הנעלים מאושרות". אלגור גורפינקל א. (עורכת), הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 18

¹¹⁶ שרירא ש. וכהן א. (2011) "והיו הנעלים מאושרות". אלגור גורפינקל א. (עורכת), הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 413

¹¹⁷ קריץ, ר. (1978). "דור המאבק לעצמאות" קריית מוצקין. (פרק מוקדש לשובה שרירא) עמ' 239

בחדש נובמבר 1942 הגיעה ארצה קבוצת ארץ-ישראלים (שהוחלפו בנתינים גרמנים), שהעידו כי התרחשה השמדה שיטתית של העם היהודי באירופה. הסוכנות היהודית פרסמה הודעה רשמית, והעיתונים החלו לכתוב על האסון.

בחדש פברואר 1943 הגיעו ארצה "ילדי טהרן". הם הגיעו לתחנת הרכבת ברחובות ב-1943, בעיצומה של מלחמת העולם השנייה, 730 פליטים, רובם בגילאי 2-18. הגעתם עוררה התרגשות רבה בקרב תושבי הארץ. בתחנות בהם חלפה הרכבת שהגיעה ממצרים, הצטופפו המונים על הרציפים כדי לנופף לשלום. הרכבת נעצרה בעתלית, והקהל הנרגש פצח בשירה. בית העולים בעתלית היה תחנתם האחרונה של הילדים במסע רצוף תלאות, שהחל כמה שבועות לאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה. מסעה של הקבוצה לארץ ישראל נמשך כשלוש שנים וחצי, במהלכו הגיעו לפולין, לברית המועצות, לאיראן (טהרן), להודו, לתימן, ולמצרים¹¹⁸.

ילדי טהרן ומשפחותיהם היו פליטי מלחמה פולניים בברית המועצות. המשטר בברית המועצות סרב לכלכל את רבבות הפליטים, שהפכו לנתיני המדינה, והפליטים הוגלו למחנות עבודה בסיביר ולאזורים נידחים. כאשר הפרה גרמניה את ההסכם בחורף 1941 השתחררו הפליטים הפולניים ממחנות העבודה, ונסו דרומה לארצות מרכז אסיה. רבים מהפליטים מצאו את מותם ברעב ובמגפות. ילדים רבים נמסרו לבתי יתומים בסביבה. ילדים אלה הצטרפו לפליטים פולניים, שקיבלו היתר מהמשטר בברית המועצות לצאת לטהרן, שהייתה נתונה לכיבוש בריטי. כ-1,000 ילדים, רובם יתומים, וכ-800 מבוגרים יהודים יצאו מברית המועצות במסגרת זו.

חילוקי דעות קשים התקיימו בתקופה זו בארץ בין החוגים הדתיים לחילוניים לגבי שאלת קליטתם וחינוכם של ילדים אלו. בעקבות משאל שנערך בקרב הילדים מעל גיל 14 ובדיקת הרקע המשפחתי של הילדים הצעירים, חולקו הילדים בין מוסדות החינוך של תנועת המזרחי, והזרם הכללי. לפרשת ילדי טהרן הייתה השפעה רבה על היחסים שבין המחנה הדתי לחילוני. בלט במיוחד הממד האידיאולוגי העקרוני על הזכות לקלוט ולחנך ילדי עולים ובמיוחד ילדים שלגביהם היה קושי בהגדרה עצמית¹¹⁹.

בעדותה של הנרייטה סאלד, מנהלת עליית הנוער, בפני האסיפה השנתית בדצמבר 1942 של מועצת "המוסד למען הילד והנוער", נאמר:

"בטהרן נמצאים 981 ילד מגיל 1/2-17 שנה. 80% מהילדים האלה הגיעו לטהרן בלי הורים. רק 20%, בערך 220 ילד באו ביחד עם הוריהם. לא כל הילדים האחרים הם יתומים, אולם ברגע זה אין להם הורים; אולי בהמשך הזמן ימצאו הילדים האלה את הוריהם, או ימצאו הורים את ילדיהם בארץ. למטרה זו בקשתי שבטהרן יצלמו את הילדים עם שמותיהם בכדי שיכירו אותם ההורים בבואם לארץ למרות השינויים בארשת פניהם... אחרי עמל רב ותלאות הגיעו דרך פרס לטהרן. חברי ארגון החלוץ שנמצאו בטהרן הוציאו את הילדים היהודים מתוך הקהל הפולני וסדרו אותם במחנה מיוחד, מחנה שהוא מורכב מבית אחד קטן, מצריף אחד גדול ומאהלים. באהלים אלו גרים עכשיו רוב הילדים שאנו מחכים להם. אין לה מיטות, שוכבים הם על הרצפה. כלכלתם היא די טובה. יש להם שמיכות אבל אין להם בגדים; אין הוראה במידה מספקת..."¹²⁰

¹¹⁸ דון-יחיא, ע'. (1998). "הציונות הדתית ושאלות עלייה וקליטה בתקופת הישוב". מתוך: הכהן ד'. (עורכת) קיבוץ גלויות עליה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות". מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ירושלים. עמ' 81-106

¹¹⁹ דון-יחיא, ע'. (1998). "הציונות הדתית ושאלות עלייה וקליטה בתקופת הישוב". מתוך: הכהן ד'. (עורכת) קיבוץ גלויות עליה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות". מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ירושלים. עמ' 81-106

¹²⁰ הארכיון הציוני, ילדי טהרן, 18/2/1943

שרירא הייתה בין העיתונאים הראשונים שראיינו את הבאים, בעיקר נשים וילדים, ופרסמה סדרת כתבות ב "הבוקר" בשם: "יום אחד בגיטו"¹²¹. במקביל כתבה סיפור "הנערה מהגיטו" שפורסם בכתב העת 'גליונות', בידיעות אחרונות ובספר **היאור הירוק**¹²².

"... כנרדפת אני הולכת להתייצב. אני קרבה. קוראים בשמי, ואני משיבה בעיניים מושפלות: הנני! ולפתע נדמה לי שכוח נסתר מרים את עיני. ואני רואה את הגבר הזר רם-הקומה. אלא שפניו מוזרות. ארשת של תימהון ואכזבה בהן. כאילו נטלתי ממנו בזה הרגע את היקר לו. והרי הוא קורע מבטו הזר מפני ומסתער בקצף על הממונה: -טעות. אין זו אשתי. אני דרשתי את אשתי מפולין ולא את זו. משגה, אני אומר לך, זו אינה רעיתי! ומרגישה אנכי שעלי לסייע לאיש זה ולומר משהו אף אני: - והרי גם אני אמרתי... שם... בוורשה, שלי אין בעל. אינני נשואה ואין לי לא קרוב ולא מודע בארץ. אלא שאני נותנת מבט חמים באיש זה שגורלי זמנני עמו מייחלת אני שיבין לרוחי ויסתכל בפני עוד פעם אחת. אולם נוקשה הוא וקדרות בפניו. -זו אינה אשתי, את אשתי דרשתי ולא אותה. מדוע הוא מכנני בשם "אותה", מהרהרת אני, הרי גם לי שם. ומדוע יאמר בשאט-נפש "אותה"? -גם אני אמרתי... - אני מוסיפה, וכבר פג אותו רפיון מתוק וחשה אנכי את עצמי תקיפה יותר אך שרידי עלבוני עדיין על לשוני, עלבון אשה. ובעצם, רוצה אני לסייע בידי איש זר זה למצוא את אשתו, הרי את ההיא הוא מבקש ולא אותי. ובכל זאת לא נטל את ידי ולא הרגעתני מעט. מדוע לא נתן בי אף מבט אחד של חסד, אמרי? ואני כבר יודעת שאיננו נסיך ולא בן-מלך, אלא אדם סתם, המבקש את אשתו. ובכל זאת הן הרביתי להרהר בו במסעי. אולם משראיתי שנית את פניו הזועמות, נחפזתי לומר: - אנא, סלח לי, אולם אל תתלה את האשמה בי. אני טענתי את טענותיך אך איש לא שעה אל דברי. אני אמרתי וחזרתי ואמרתי, שאין לי בעל והם באחת: עליך לנסוע אליו, אל בעלך מיד..."¹²³.

שרירא נפגשה עם הבוגרים שבהם, חלקם יתומים. הפגישה הניבה סדרת כתבות בעיתון "הבוקר" על קורותיהם וחוברת בשם "אודים"¹²⁴. חוברת "אודים" הם יומנים, סיפורים ושירים מפרי עטם של "ילדי טהרן" (800 ניצולים), שנערכה על ידי שושנה שרירא. היא כתבה את ההקדמה ותרגמה את דברי הפרוזה מאידיש לעברית. הילדים מפולין כונו כך מאחר שהגיעו ארצה דרך טהרן שהייתה בשליטת בעלות הברית. מאיר אהד כתב בפתח סיפורו "יזכור לילדי טהרן": "הייתה לך הזכות להיות ראשונה לפרסם חוברת עלינו"¹²⁵.

בסדרה על ילדי טהרן שפורסמה בעיתון **הבוקר**, אנו רואים דוגמה לכתיבה שלה בה היא נגעה באנשים והביאה את סיפוריהם מנקודת מבטם. כך למשל בקטע בו היא מתארת את החוויות כפי שנחרתו בילדות בבירת פרס- בבית היתומים של הסוכנות בטהרן¹²⁶: "אוהלים גדולים... 20 ילדות באוהל, העמיסו שבע שמיכות זו על גבי זו, וכל שבע הנערות הצטופפו תחתן כדי שיחם להן. שעות ארוכות היו שוכבות כך... יום אחד שמעו הילדים שמשלוח של ילדי הפולנים כבר יוצא להודו. על

¹²¹ <https://bybe.benyehuda.org/read/3410> פרויקט בן יהודה

¹²² שם, עמ' 442

¹²³ שם, עמ' 18

¹²⁴ ראו גם סדרת כתבות של שרירא ב "הבוקר" על ילדי טהרן "הייתה לך הזכות... להיות ראשונה לפרסם חוברת עלינו...", מתוך הקדשה לשרירא מידי מאיר אהד בפתח ספרו: "יזכור לילדי טהרן שנפלו במערכות ישראל ושהלכו לעולמם..." עמ' 371.

¹²⁵ שם

¹²⁶ שרירא, ש. (1943). עיתון "הבוקר"- סיפורים, כתבות ומאמרים, בסדרה ילדי טהרן, ילדים נדים בדרכים

24.3.1943

מסע שלהם לא שמעו... והילדות המתחממות ונצמדות זו לזו מתחת לשמיכה מהרהרות בהודו שהיא ארץ חמה, והמזונות בה אולי בשפע, ואולי קרובה היא יותר לארץ ישראל, מי יודע דרכי הגיאוגרפיה? .. בדרך לארץ חשבו... אולי לא יצא איש לקראתנו ואז ישיבונו לטהרן? ...רטט עובר בלב כולם לזכר אותה דְעִיכָה ממושכת באוהלים קרים... וכאשר נסתמנה רצועת החוף הסתכלו בה הילדים בעיני נודדים המנוסים בדרכים, בנסיעות ים ובמחנות, בעיניים אדישות של ישישים היודעים... שאין חדש תחת השמש...". "הילדה הפליטה שכבר עברה על־פני ארצות רבות, לא הייתה נרגשת עוד למראה ארץ חדשה... הפליטים לא ראו ארץ או עיר. אך הגיעו, הטילום לתוך אולם המתנה בתחנת הרכבת". עוד מספרת הילדה: "המון רב הסתער על המקום כארבה, והשתכן בו... אחר טלטולי הדרך לא נתנו גם כאן שינה לעיניהם. האב רץ לחפש לחם. משב רוח עבר במחנה. מכוניות הגיעו להסעת הנשים והילדים. הגברים ילכו מכאן ברגל. באותה בהלה שבה התפרץ הקהל פנימה, פרץ כעת זרם נשים וילדים החוצה. נשים רצות בראש וילדים נגררים אחריהן, וכולם מסתערים על האוטובוסים. אחר כך באה היאבקות ומריטת שיער ובכי ילדים, ולבסוף תפסו גם הילדה, אמה, אחותה ואחיה מקום במכונית פנימה. האב נשאר בחוץ...".

במבט לאחור כתבה שרירא: "הייתי רפורטרית צעירה המראיינת את פליטי השואה. שאלתי עצמי אם אני עושה נכון. שאני מקשרת בין דבריהם הטרופים לבין מציאות שהניחו אחריהם, כיך הדמיון הטובה עלי. זו נחשבה לרפורטז'ה ספרותית. החומר שבידי עובר מכלל כתיבה של סתם - כמו במכתב או בעיתון או ברשימה - אל כלל ספרות, ברגע שמתרחש משהו בדרך שלא התכוונתי אליו במודע" 127.

שרירא כתבה באוטוביוגרפיה שלה כי, השפעת השואה חלחלה לאיטה ליישוב היהודי בארץ. התפיסה הרווחת כי החיים בארץ מהווים התחלה חדשה המנותקת מהעבר בחו"ל, נסדקה. מתחת לפני השטח התחולל שינוי הדרגתי עצום.

בערב פרוץ מלחמת העולם השנייה, 28.8.1939, ארבעה ימים לפני פלישת הצבא הגרמני לפולין, הודיע חיים וייצמן נשיא ההסתדרות הציונית העולמית, לראש ממשלת בריטניה צ'מברליין: "היהודים עומדים לימין בריטניה הגדולה... ויילחמו יד ביד עם המעצמות הדמוקרטיות... הסוכנות היהודית מוכנה לעשות תכף ומיד סידורים להשתמש בכל הכוח היהודי, באנשים, בכושר טכני ובכל אשר להם. לסוכנות היהודית יש חילוקי דעות עם הממשלה המנדטורית. אנו רוצים לדחות חילוקי דעות אלה מפני צורך השעה".

הבריטים הגיבו בחוסר התלהבות, אולם ההישגים הגדולים של הצבא הגרמני בראשית המלחמה והמצב ההולך ומידרדר של האימפריה הבריטית, הביא לכך כי הבריטים לא יכלו לוותר על כוח אדם איכותי ובעל מוטיבציה גבוהה כפי שהיו בני היישוב היהודי בארץ ישראל¹²⁸. ב-1940 הוקמה בצבא הבריטי חטיבה של יהודים בארץ ישראל שנקראה הבריגדה היהודית, בראשותו של משה שרת. החטיבה מנתה כ-38,000 מתנדבים לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, מספר עצום בהתחשב בגודלו של היישוב העברי בארץ ישראל¹²⁹.

127 שם

128 קליבנוב, א. (2011) "הבריגדה היהודית" מתוך: שרירא ש. וכהן א. "והיו הנעלים מאושרות". אלגור גורפינקל א. (עורכת), הוצאת הקיבוץ המאוחד, עמ' 338-342

129 שם

הלאומיים בתנועה הציונית ראו בהקמת יחידה זו לא רק בסיס להקמת "הצבא בדרך", אלא גם אמצעי לקשר עם יהודי הגולה שיזדקקו לעזרה אחרי תום המלחמה. דגש משמעותי הושם על הנושא הסמלי - תג יחידה שכלל מגן דוד צהוב, כביטוי של תגובה לטלאי הצהוב, אות ההשפלה המסורתית של היהודים. התג גם כלל את שם היחידה בעברית. כך הפכה הבריגדה, לא רק לעוצבה היהודית הגדולה ביותר, אלא אף ליחידה במלחמת העולם השנייה, שפעלה תחת דגל וסמל יהודיים לאומיים, ושלחמה בפועל. הבריגדה השתתפה בקרבות נגד גרמניה בצפון איטליה, במסגרת החזית האיטלקית של בעלות הברית. עם תום הקרבות וסיום המלחמה ב-1945, נעה הבריגדה צפונה והוצבה באזור מפגש הגבולות איטליה-אוסטריה-יוגוסלביה, סמוך לעיר טארוויזיו. במקום זה נוצרו המפגשים המשמעותיים הראשונים עם שארית הפליטה, ניצולים יהודים מן השואה אשר לא היה להם לאן לשוב ושיוועו לסיוע. אנשי הבריגדה היו מרכזיים בהגשת סיוע להם והכוונתם להכנה לעליה לארץ-ישראל. הפעילות התעצמה מאד ועד מהרה התרחבה למחנות עקורים נוספים ולתחנות בנתיבי הבריחה של הפליטים מערבה.

ביוני 1946 פורקה הבריגדה סופית והוחזרה ארצה. רבים מחייליה נשארו באירופה והמשיכו בפעילות למען היישוב בתחומים שונים¹³⁰.

שרירא משתמשת בחומר שכותב לה בעלה כדי לתאר את מסע הבריגדה היהודית על פני אירופה: "כל איש בלי יוצא מהכלל, בא לאותה המסקנה כי אירופה עכשיו נתונה לריקנות הטיפוסית שלאחר המלחמה. היא מתבטאת בחוסר עניין כל עניין תרבותי...המוזיאונים סגורים. הספריות מלאות חומר זול, וההרצאות הן פוליטיות-מפלגתיות גרידא...כמה אנו רוצים כבר לברוח מהמקום הזה, מאירופה כולה. אם זכינו לראות דבר מעניין, אזי זכינו לראות את אירופה בהשפלתה הגדולה בהיסטריה האנושית..."¹³¹.

בעיתון **הבוקר**, 16.8.45, תואר מסע

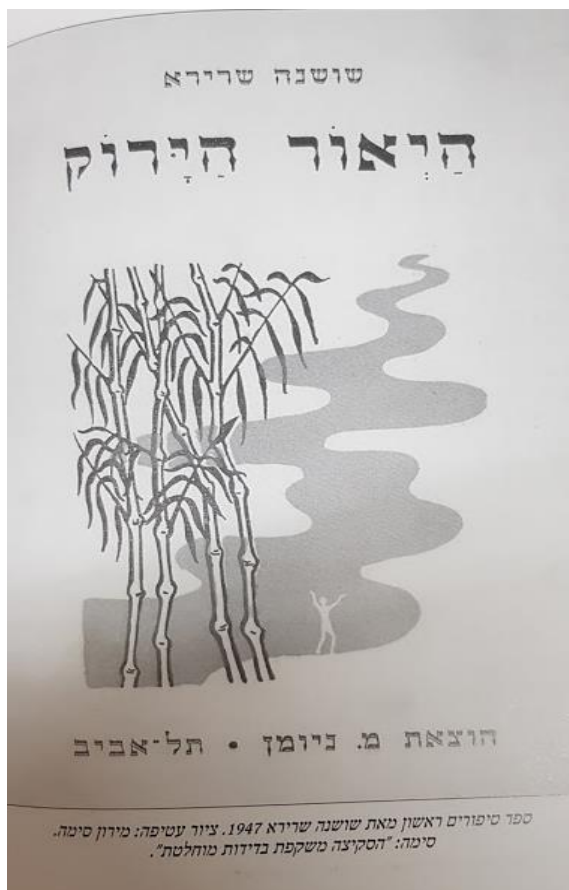
הבריגדה מאת שושנה שרירא על פי מכתבו של כהן מ-3.8.1945. שושנה שולחת לבעלה את הכתבה וכותבת לו "רואה אתה מקטע העיתון שלא אני קראתי במכתבך את הקורות אתכם, אלא עוד עשרים אלף איש בארץ. מקווה אני שאינך כועס עלי שיתפתי בעניין זה אף את קוראי. הצנזורה העבירה את החומר...". בעיתון מתארת את המסע כפי שנשמר במכתב אחד מחיילי הבריגדה שעבר לבלגיה: "מחיילינו בבלגיה: המכתבים הראשונים ובהם תיאורים

¹³⁰ שם, עמ' 119
¹³¹ שם, עמ' 257

נפלאים על מסע הבריגדה על תחמושתה, דגלה ומגן הדוד הצהוב, על פני אירופה" בכותרת המשנה של המאמר כותבת שרירא: "די יודן קומן"- הסיסמא שהטליה פחד על הגזע העליון- מגן דוד צהוב מפיל חתיתו על גרמניה, קבלת פנים נלהבת ע"י הצרפתים והבלגים- פגישות מזעזעות עם פליטים. שער-נצחון לבריגדה הוקם בבריסל".

כתיבתה הספרותית של שושנה שרירא

בשנת 1946 שרירא מחליטה לאסוף חלק מסיפוריה ולאגד אותם לספר "היאור הירוק". שרירא כותבת לבעלה על ההחלטה זו: "נמאס לי כבר שכל סיפורי מפוזרים בכל מיני מקומות. ריקי, יש לי ידיעה משמחת. גמרתי עם [המו"ל] ליינמן שלקראת החורף יוציא את קובץ סיפורי (250 עמוד). כעת עלי לגשת לסידור סדר הסיפורים וקביעת החומר שיכנס בו. זה גרם לי התרוממות הרוח.

...בכל פינות הארץ אירעו התפוצצויות ובמערכת הייתה מהומה. דווקא היום, נדברתי להיות אצל למדן ולשוחח עמו על צורת ספרי¹³².

שרירא מספרת כאן על ספר הביכורים שלה "היאור הירוק". רוב הסיפורים הנכללים בו מוזכרים ב"יומן המכתבים", והוא מהווה מעין סיכום של עבודתה הספרותית בתקופת ה"יומן". העורך יצחק למדן פרסם רבים מסיפורים אלו, ותיאור הקשר ביניהם שזור ב"יומן" כולו. אך עבור שרירא היה למדן "אחד מהעורכים החביבים והאבהיים, אבל לא הנערצים עלינו [הצעירים]. פרקנו מעלינו את כל 'ממזריהם' שהשתילו לנו"¹³³.

מקוב חסון כותבת, כי על אף ששרירא משחקת על-פי חוקי המשחק הגבריים הסובבים אותה היא מצליחה להחדיר לתוכו קולות מושתקים, נרטיבים מחוקים, והתבוננות נוקבת בקצותיו הפרומים של

המהלך הציוני. בעלה אריאל כהן באחד ממכתביו מבחין גם הוא בפער בין שם המדור לתוכנו, ומעיר באחד ממכתביו: "אני מבין היטב שכותבים לך מכל הצדדים על המדור הזה. הוא המדור התרבותי ביותר בעתון 'הבקר', אף על פי שהוא נקרא בשם צנוע 'חיים קטנים'..."¹³⁴.

¹³² במכתב לבעלה 1.11.1945.

¹³³ שם

¹³⁴ מקוב חסון, ה. (1945) חיים קטנים על הנסתר והגלוי בכתיבה של שושנה שרירא

<https://bybe.benyehuda.org/read/1721#fnref:462>

בריאיין שערכה עם ראובן קריץ, שרירא מצרה על אובדן כתיבתה המוקדמת לטובת האיירועים ההיסטוריים: 'ילי עצמי היה צר על סיפורים אחרים שלא נכללו בקובץ ("היאור הירוק") ושהיו קרובים ללבי. עשרות ובלטות לא נכנסו... אלה היו שנות המחותרת וקום המדינה והייתה התרחשות גדולה מדי במציאות".

עוד מספרת שרירא על העבודה עם העורכים, גברים, שבחרו מתוך מאמריה מה לפרסם ומה לא. על ההבדל בין כתיבה לכתב-עת לבין כתיבה עבור עיתון "הבקר", אנו לומדים ממקרה הסיפור "קייץ בהרים"¹³⁵.

שרירא כותבת במכתב לבעלה: 'יהרי מעשה רגיל הוא שהעורך מוציא את הקטע הפיוטי והנאה ביותר. ואף כאן קרה אותו הדבר. את תיאור הבוקר בגבעה זו, שהוא באמת יפה עד להפליא, הוציא העורך כי אמר שהתיאור מורכב מדי בשביל הקורא של העיתון, והוא מתאים לירחון. כתבתי שלמרגלות [קייבון] מעלה החמישה הופכת הארץ עם בוקר לארץ אגמים ופיוורדים, ועוד כל מיני קשקושים. אבל הוא מחק כיד העורך הטובה עליו. תאר לעצמך שהמגיך רץ אלי למעלה [מהמרתף] בבהלה ואמר שקרה דבר נורא, הוציאו את התיאור היפה ביותר. צלצלתי אל העורך אבל לא יכולתי לשכנעו. כזה הוא מזלו של הכותב בעיתון"¹³⁶.

מקוב חסון מסכמת במאמרה 'חיים קטנים? הנסתר על הגלוי בכתיבה של שושנה שרירא¹³⁷ כי גם שרירא נאבקה בכתיבתה בין היצר לבין הצרכים הלאומיים שהכתיבו במידה רבה את שהתרחש בספרות הישראלית בראשיתה.

מקוב חסון מציינת כי, קריירת הכתיבה המפוארת של שרירא באה לידי ביטוי גם בשלל רבדים נוספים: כתיבה לילדים, כתיבת מחזות ותרגום (היא הייתה המתרגמת הראשונה לעברית של הספר **אהבה וגאווה** שנקרא גם **אהבה ודעה קדומה**, של גיין אוסטיין בשנת 1952 ו-**נתיבים בתוהו** של הנלי גיימס, בשנת 1946). לדבריה של מקוב חסון¹³⁸, שרירא מעולם לא קפאה על שמריה, אולם בכתיבתה, היא נותרת לעתים קרובות כמתבוננת מן הצד המתעדת את ההתרחשויות הנעלמות מן העין ולא את המעשים הלאומיים שעיצבו במידה רבה את אופיו של הישוב הארץ ישראלי.

לדברי מקוב, מבחינת שיוך ספרותי, שרירא כמו ס. יזהר ניצבה בצומת סגנונית ותמאטי. כפי שכינה זאת גרשון שקד "מסלולים שונים של דורות קודמים נפגשים בו והרבה שבילים של התחלות חדשות יוצאים ממנו". התחושה המלווה את כתיבה, בעיקר המוקדמים, ממקמת אותה כמי ששייכת לדור ביניים או דור כלאיים, כפי שמכנה זאת אחד מגיבורי הרומן "לחם האוהבים": "שקיימים שני דור ישראלי: מי ששר בילדותו "סלינו על כתפינו", דור של ישראל ראשונה, ומי שלא שר בילדותו "סלינו על כתפינו", דור של ישראל שנייה, דור של גולה למחצה".

¹³⁵ הבקר, 17.8.1945.

¹³⁶ <https://bybe.benyehuda.org/read/1721#fnref:462> ניצחון פירוס (מאי 1945, יום הניצחון — אוגוסט

ואריה 1945)

¹³⁷ מקוב חסון, ה. (1945) חיים קטנים על הנסתר והגלוי בכתיבה של שושנה שרירא

<https://bybe.benyehuda.org/read/1721#fnref:462>

¹³⁸ מקוב חסון ה. (2009), "ש שופרות ישראליות. פרק על יהודית הנדל ושושנה שרירא", מתוך:

Women, *Oedipus' Sister: Narrating Gender and Nation in the Early Novels of Israeli*

עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת ניו יורק

למעשה, עלפי החלוקה הקלסית של היסטוריוגרפיה של הספרות העברית שייכת שרירא לדור הפלמ"ח, על אף שספריה המשיכו להתפרסם גם בעשורים הבאים. בחינת מכלול יצירתה של שרירא, לצד יוצרות כמו יהודית הנדל, נעמי פרנקל ורחל איתן, שהחלו לפרסם בשנות הארבעים והחמישים, מגלה שהן למעשה לא ניתנות לשיוך דורי אלא דווקא לאפיון תמאטי, הנובע מהנושאים החוזרים ועולים ביצירותיהן, ובמיוחד מתוך ניסיון לשרטט ייצוגים גבריים ונשיים אלטרנטיביים, למודלים הספרותיים - לאומיים שמלכו אותה עת ברמה בספרות העברית, ובמיוחד לדמותו של הצבר¹³⁹.

שושנה שרירא ואריאל כהן ; [בני-ברק] : הקיבוץ המאוחד, תשע"א 2011.

עבודה זו נובעת מתוך שאלת המחקר הבוחנת כיצד השתקפה המציאות ההיסטורית בכתיבתה העיתונאית והספרותית של שושנה שרירא. בעבודה בחנתי את ההיבטים החברתיים והפוליטיים בכתיבתה של שרירא בשנים 1942-1950 ואת ביקורת חברתית ופוליטית בכתיבתה.

שושנה שרירא הצליחה להציב אתגר של ממש לתפיסה הגברית - לאומית שהכתיבה את סדר היום התרבותי ביישוב ובישראל בעשורים הראשונים לקיומה. שושנה שרירא אינה רק סופרת מוכשרת, עיתונאית אישה מהיחידות בדורה ודמות תוססת ואוהבת חיים, היא גם כותבת בצורה מרתקת ומתארת עבורנו את תקופתה, ולא תמיד מהזווית המקובלת.

זהותה המגדרית, הנשית, של שרירא כעיתונאית באה לידי ביטוי ברבדים שונים. הרובד הראשון הוא עצם היותה אישה-יוצרת בעולם גברי והיותה אחת העיתונאיות היחידות באותה תקופה ב"ביצה התל-אביבית". רובד נוסף, בתקופת הישוב נשים יוצרות התרכזו בהתאם לנורמות שרווחו בחברה באותה תקופה בתחומים שזוהו כ"נשיים": כתיבה של שירים, יצירות לילדים ונוער וספרות הממוענת לנשים¹⁴⁰. שרירא פרצה את תקרת הזכוכית – היא עסקה בכתיבה עיתונאית והייתה חברת מערכת. הנושאים שבהם עסקה לא היו רק נושאים "נשיים", כי אם נושאים כללים שהבולטים ביניהם היו הבריגדה, החיים בגטו ופרשת ילדי טהרן. מקוב : "על אף ששרירא משחקת עלפי חוקי המשחק הגבריים הסובבים אותה היא מצליחה להחדיר לתוכו קולות מושתקים, נרטיבים מחוקים, והתבוננות נוקבת בקצותיו הפרומים של המהלך הציוני..."¹⁴¹ (דר מקוב חסון כתבה על 6 סופרות בתקופת הישוב. בדוקטורט על הספר לחם האוהבים של שושנה שרירא).

על פי התפיסה של מקוב חסון, בחינת מכלול יצירתה של שרירא, מגלה שהיא למעשה לא ניתנת לשיוך דורי אלא דווקא לאפיון תימאטי, הנובע מהנושאים החוזרים ועולים ביצירותיה, ובמיוחד מתוך ניסיונה לשרטט ייצוגים גבריים ונשיים אלטרנטיביים, למודלים הספרותיים לאומיים ששלטו באותה עת ברמה בספרות העברית, ובמיוחד לדמותו של הצבר.

כתיבה של שרירא אנו מוצאים כי הנרטיב הציוני הרשמי של יפי הבלורית והתואר, נדחק ומאפשר הוויה שונה, עירונית, ששייכת ואינה שייכת, ופותחת צוהר להתבוננות אלטרנטיבית בסיפור הלאומי של צמיחה ותקומה, מבית היוצר של סופרי דור הפלמ"ח.

שרירא, כמו יוצרות אחרות בשנים אלו, הקדימה את זמנה בכתיבתה המתוחכמת שהשמיעה ביקורת חדה, אך לעיתים מסווה היטב, על ימי "הבוקר שלמחרת" בסיפור הישראלי.

¹⁴⁰ גרין ר. (2006), "חמדה בן-יהודה כמגלמת העברייה החדשה", עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן
¹⁴¹ מקוב חסון ה. (2009), "שש סופרות ישראליות. פרק על יהודית הנדל ושושנה שרירא", מתוך:
Women עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת ניו יורק
Oedipus' Sister: Narrating Gender and Nation in the Early Novels of Israeli

בעבודה זו אנו רואים כיצד שושנה שרירא מלאה תפקיד חשוב בדפי ההיסטוריה של תקופת הישוב. נקודת מבטה, ההערכה שנתנה לכל אדם, היותה אוזן קשבת שהביאה את קולם של האנשים שלא נשמעו דרך כתיבת סיפור חייהם.

על פי החלוקה של ברלוביץ¹⁴² ניתן למצוא בכתיבתה של שרירא "עמדה של מחאה". גם היא, כמו רוב היוצרות בנות תקופתה, באה ממשפחה עם מודעות לאומית-ציונית, עם השכלה רחבה מהמקובל לנשים בדורה וקרקע גידול שאהדה את התפתחותה. הייתה להן את המיומנות ההשכלתית והמודרנית שהייתה תנאי מוקדם לכתיבה.

הנשים היוצרות שעסקו בכתיבה עיתונאית ביישוב היו ממחנות פוליטיים וממעמדות חברתיים שונים ובכל זאת אנו יכולים להצביע על זיקה בין מגדר, שייכות מפלגתית או חברתית ותחומי הכתיבה. יש להניח שהבחירה להיות עיתונאיות הייתה בעקבות קבלת הרעיון הציוני וראייה שלהן כחלק מהתנועה הלאומית.

בין הנשים שהגיעו בעליות הראשונות היו שהשתלבו בחיי החלוצים וסייעו בידם. היו גם נשים עירוניות בעלות יוזמה אישית שנהלו משקיי-בית עצמאיים בחקלאות או בשירותים, נשים עצמאיות, בעלות מקצוע - שקיבלו הכשרה מקצועית כגון: אחיות, מורות ואגרונומיות, נשים פועלות, נשים יוצרות - שפעלו בתחומי תרבות שונים ובעיקר בתחום הספרותי ונשים מנהיגות ועסקניות - שהשתלבו בהנהגת המפלגות והארגונים שקמו באותה התקופה¹⁴³. לקבוצה האחרונה השתייכו מספר נשים מהעלייה השנייה שהתבלטו והעזו לצאת בראש המחנה, ליזום התארגנות, להשתלב בשכבת המנהיגות. ביניהן ידועות: מניה שוחט, רחל ינאית, עדה מיימון, תחיה ליברזון, שרה מלכין ועוד. נשים אלו ניהלו מאבק ציבורי הן במישור האידיאולוגי והן במישור השוויון שבין נשים וגברים.

על אף שהיו מעט נשים שכתבו, גם במישור זה חלו שינויים, היצירות שלהן מהעלייה הראשונה ואילך היו תופעה נוכחת ועקבית בספרות העברית הארץ-ישראלית. התפתחותה של ספרות זו הלכה וגדלה יד ביד עם התפתחות החברה היהודית בארץ-ישראל, והציגה תודעה וזהות נשית¹⁴⁴. כאמור, היצירות נחשבה כתכונה "טבעית" של גברים¹⁴⁵, הסמכות הייתה בידי הגברים - הקריטריונים לרמה ולאיכות הכתיבה או היצירה קשורים בסוגיות אודות מבני כוח ושליטה בחברה, בין השאר, קביעת קנון תרבותי אינה פעולה החפה מהטיות פוליטיות, תרבותיות, אתניות ו/או מגדריות, ספרים של הנשים הוצגו בירכתי הספריות העירוניות ולכן היו נגישים פחות לקהל הקוראים, מה שהביא לכך שיצירות נשים נקראו פחות למרות שהן לא נפלו באיכותן מיצירותיהן של הגברים.

¹⁴² ברלוביץ, י. (תשנ"ו). "להמציא ארץ להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה". הקיבוץ המאוחד. עמ' 58.

¹⁴³ בן ארצי, י. (2001). "חקר נשים ומגדר ויחסיו להבנת ההיסטוריה". מ.שילה, ר. קרק, ג. חזן-רוקם (עורכות). העבריות החדשות, נשים בישוב ובציונות בראי המגדר. הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים. עמ' 26-44.

¹⁴⁴ ברלוביץ, י. (תשנ"ו). "להמציא ארץ להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה". הקיבוץ המאוחד. עמ' 47.

¹⁴⁵ מרגלית שטרן, ב. עורכת וכתיבה, נשים בחברה היהודית בארץ ישראל, 1882-1948, האוניברסיטה הפתוחה עמ' 401.

דן מירון בספרו **אמהות מייסדות אחיות חורגות** כתב "לאורך הדורות חסרה למשורות ולסופרות העבריות המקבילה הנשית לדמות התלוש, החלוץ או הצבר. על אף הקושי הוביל העדר זה גם לתגובות יצירתיות, ולעיתים קרובות חתרניות, שנועדו למלא את החלל הריק. סופרות רבות, ובכללן אלו של הדור הנשכח בין המלחמות (1948-1967), נאבקו בדרכים שונות בהיעדר זה. חלקן הציבו במרכז יצירותיהן דמויות נשים חזקות (בתייה כהנא, מרים שוורץ ורחל איתן) בעוד אחרות בחרו דווקא לנכס את השיח הגברי כעמדת מוצא ביקורתית. שני רומנים כאלו הם **רחוב המדרגות** (1954) של יהודית הנדל **ולחם האוהבים** (1957) של שושנה שרירא. כל אחת מהיצירות עוסקת בקשר בין מגדר ללאום דווקא דרך הפריזמה הגברית. עם זאת, בשני הרומנים מדובר בקול גברי הניצב בשולי החברה הישראלית. ... השימוש בקול הגברי השולי מאפשר להנדל ולשרירא לחשוף את הקשר הטבעי לכאורה בין גבריות ללאומיות, ולחתור תחתיו על ידי פירוק מרכיבי הזהות המגדרית"¹⁴⁶

בחינה מחדש של יצירות אלו ואחרות מספקת לנו חוליה הכרחית בסיפור התגבשותה של מסורת כתיבה נשית בעברית, מסורת הבוחנת מחדש נורמות ספרותיות-לאומיות. לדברי מקוב: "המפגש בין הזהות הלאומית לזו המגדרית מייצר שורה שלמה של יחסי כוח: הכפפה, שעבוד, סירוס אבל גם מאבק, התמרדות וחתרנות. כפי שמציע פוקו, בדיון על המיניות, שדות שיח שונים, ובכלל זה גם השיח הלאומי, מייצרים יחסי כוח, אוכפים אותם אך גם חותרים תחתם. בהקשר הלאומי הופכת הזהות המגדרית לאתר של כוח ומאבק הסובבים לעיתים קרובות סביב הצורך בשימור מאפיינייה המסורתיים"¹⁴⁷. מקוב מוסיפה כי יחסים אלו נכונים כמוכן גם במסגרת הסיפור הציוני שתבע, כפי שהראה לאחרונה מיכאל גלזמן, לשקם את הגבריות היהודית הפגומה. על פי תפיסה זו דומתה הארץ לאישה והגבר היהודי למושיעה. כמו בקרב לאומים אחרים הפך גם הגוף הגברי הציוני למוקד השיח הלאומי בשאיפה ליצירת מה שכינה מקס נורדאו "יהדות השרירים". בבסיס תביעה זו עמדה כמוכן ההבנה שדמות היהודי החדש עומדת בסתירה לדמותו של תלמיד הישיבה החיוור והגלותי שאופיין לא פעם כנשי. כפי שהציע דניאל בויארין דמויות כמו הרצל ונורדאו שתפסו את הציונות "לא רק כפתרון לבעיות הכלכליות והפוליטיות של העם היהודי אלא גם כמרפא למחלות המגדר של היהדות". בהתאם, החלה הספרות העברית לייצר את הדמות הגברית-לאומית החדשה, אם מתוך הערצה כמו במקרה של "לנוכח פסל אפולו" של שלונסקי או מתוך סלידה ומיאוס כפי שאלו באו לידי ביטוי בדמויותיו של ברנר למשל. מאלו צמח לבסוף הגבר היהודי האולטימטיבי-הצבר"¹⁴⁸.

בהמשך מוסיפה מקוב כי צעיר זה, שנולד בארץ ישראל או הגיע אליה בגיל צעיר, הפך לאותו "פלמחניק יפה תואר לוחם ומפקד" כפי שתואר אותו עוז אלמוג. דוגמא מפורסמת אחת היא דמותו המיתולוגית של אליק, אחיו של משה שמיר אשר הונצח כמי ש"נולד מן הגלים" כהתגלמות המוחלטת של הניתוק מן העבר הגלותי. עם זאת, דמותו של ונוס ציוני זה הפכה אבן נגף בדרכה של הספרות העברית שנאלצה להיכתב בצל המיתוס"¹⁴⁹.

שושנה שרירא, שגדלה בבית משכיל עם אב שדחף אותה לרכוש השכלה ולקדמה, הייתה עוד לפני שנישאה סופרת ועיתונאית. גם בן זוגה תמך בכתיבתה. בהיותה יוצרת בעולם שרובו גברי הצליחה

¹⁴⁶ מירון, ד. (1990). "אימהות מייסדות, אחיות חורגות", עמ' 2

¹⁴⁷ מקוב חסון, ה. הרצאה על הספר לחם האוהבים, מתוך האתר: פרויקט בן יהודה

¹⁴⁸ שם

¹⁴⁹ שם

לפלס את דרכה כאישה ולהביא דרך כתיבתה את תיאור המאורעות ההיסטוריים הגדולים בתקופתה, לתאר את המציאות וההווה הישראלית דרך הסיפורים הקטנים ולהביא את קולם של מי שקולו הושתק, לא נשמע ולהביא שינוי בדרכה.

בתחילת דרכה כעיתונאית שרירא הורשתה לכתוב במדורה "חיים קטנים" סיפורים קטנים אותם ליקטה ממרואיינים- רובם אלמונים. לדברי הזר מקוב-חסון יצירתה מאופיינת על ידי העורכים כנשית, קרי, כרגישה, עדינה וקטנה, כלא מאיימת על הכתיבה הגברית "הרצינית", אך גם בכתיבתה זו היא משמשת כשופר להעביר את דעותיה ולעיתים את ביקורתה. שרירא נמנתה עם הסופרים הבולטים שקבצי הסיפורים והרומנים הראשונים שלהם הופיעו בעשור הראשון לקום המדינה.

סופרי דור תש"ח החלו לפרסם את יצירותיהם כיחידים ובקבוצה ערב מלחמת העולם השנייה ובמהלכה. קבוצת סופרים זו כבשה את מקומה בתור "משמרת חדשה". שרירא הוגדרה כבת ה"משמרת הצעירה" של דור המאבק לעצמאות, לפי עקרונות המיון הדורי שפיתח ראובן קריץ¹⁵⁰. על פי גרשון שקד¹⁵¹ התחושה המלווה את כתיבה, בעיקר המוקדמים, ממקמת אותה כמי ששייכת לדור ביניים או דור כלאיים. כפי שמכנה זאת אחד מגיבורי הרומן שלה "לחם האוהבים": "שקיימים שני דור-ישראלי, מי ששר בילדותו "סלינו על כתפינו", דור של ישראל ראשונה, ומי שלא שר בילדותו "סלינו על כתפינו", דור של ישראל שנייה, דור של גולה-למחצה " אבנר הולצמן מונה את שושנה שרירא בין הסופרים הבולטים שקובצי הסיפורים והרומנים הראשונים שלהם הופיעו בעשור הראשון לקום המדינה. יפה ברלוביץ, מונה את שרירא בין "האימהות הספרותיות" בתקופת היישוב. "אני מאמינה שאם עוד נשים יכתבו על ספרות נשים, תחלחל לתודעה הציבורית את המקום שתפסו הנשים בתקופת היישוב והדיוקן הנשי החסר לבניית זהותנו כנשים וישראליות, ילך ותמלא". לדברי מקוב, מבחינת שיוך ספרותי, שרירא כמו ס. יזהר ניצבה בצומת סגנונית ותמאטית.

העיתונות העברית החלה לראות אור בארץ-ישראל כבר בשנות השישים של המאה ה-19, ובראשית המאה ה-20. זהר שביט, חוקרת תרבות מציינת כי העיתונות הארץ-ישראלית הייתה שותפה פעילה בהפצת חדשות ובהידוק הקשר בין המרכז בארץ לתפוצות. בארץ הופיעו עיתונים יומיים מודרניים ובצד-ם מגוון רחב של כתבי עת בתחומים שונים. הנשים כתבו ויצרו במות ביטוי נשיות ייחודיות, ששימשו אותן להפצת מידע, חשיפה ומודעות לסוגיות הנוגעות לחיי נשים. העיתונאיות והכותבות בעיתוני התקופה היו ספורות בלבד כגון: פאולה אורנולד, חנה הלנה טהון, רחל כצלנסון שזר, מרים ברנשטיין, טובה חזקי-נא-חסקינה, שהיו מעורכות **הד הגן** ופרסמו מאמרים בתחום החינוך. ברכה חבס הייתה אחת מעורכות **דבר לילדים** ועסקה בנושאים הנוגעים בילדים וילדות, נושאים שהיו קרובים לליבה. בן יהודה, פוחצ'ביסקי וחבס יעדו עצמם לתחום החינוך. ועסקו גם בעולות חברתיות באמצעות הכתיבה. כך למשל חבס, כתבתה הראשונה בעיתון **דבר** עסקה בחשיפת תנאי חייהן של ילדות תימניות עובדות¹⁵². יוצרות כדוגמת חבס, שרטטו את זירת הפעולה הראשונית שלהן החוצה למפגשים חברתיים ותרבותיים¹⁵³.

¹⁵⁰ קריץ, ר. (1978). "דור המאבק לעצמאות" קריית מוצקין. עמ' 273

¹⁵¹ שקד, ג. (1988) "הסיפורת העברית", כרך 3 תל אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 181.

¹⁵² חבס, ב'. (1925). "ילדות עובדות", דבר, 19 יוני 1925, מתוך: מרגלית שטרן ב'. (עורכת), "נשים בחברה היהודית בארץ ישראל 1882-1948", עמ' 3.

¹⁵³ שם

על כתיבתה של שושנה שרירא מקוב חסון כותבת במאמרה¹⁵⁴: "שרירא, אשה חנינית היא גם זו הנאבקת על אינספור עניינים קיומיים כלכליים, מקצועיים ואחרים באנרגיה כמעט בלתי נלאית". שרירא: "יש לי עכשיו המון חומר לסיפורים ונדמה לי שגם הכתיבה הוטבה, התפתחה, ועכשיו שוב אינני כותבת ברשלנות אלא ביתר רצינות. אני גם קוראת המון ומשגיחה על אמא. וכמובן שיש אלפי דאגות קטנות ומטרידות" (1.12.1944). דאגה אחת הייתה, כאמור, ניסיונותיה להתקדם בכתיבתה על אף ידם המסרסת של העורכים השונים עמם עבדה. כך, למשל, היא מתארת סיפור שצונזר על ידי יצחק למדן משום ש"נראה לו חושני וחילוני מדי ולא היה די לאומי"¹⁵⁵.

כתיבתה העיתונאית של שרירא שיקפה את הנעשה ביישוב באותה תקופה. היישוב בישראל היה מבולבל מהנעשה ליהודים באירופה במלחמת העולם השנייה. בן גוריון בקש מהשר הפולני לענייני היהודים בפולין לעזור להפסיק את ההשמדה של היהודים בפולין הנהרגים והולכים! "זה הדבר הבער ביותר כרגע ולא נשכח לכם לעולם אם לא תושיטו להם יד". העיתונות עסקה בגורלו של היישוב בארץ ובחשש שמא הגרמנים יגיעו לארץ. למרות שכבר בשנת 1942 פרסמו בעיתונות ידיעות על השמדה של אלפי יהודים ביום, ומספר ההרוגים לפי אותן הידיעות עלו למאות אלפים, הם עברו מתחת לרדאר של עורך העיתון¹⁵⁶.

לדבריה של מקוב חסון¹⁵⁷, מי מעולם לא קפאה על שמריה, אולם בכתיבתה, היא נותרת לעתים קרובות כמתבוננת מן הצד המתעדת את ההתרחשויות הנעלמות מן העין ולא את המעשים הלאומיים שעיצבו במידה רבה את אופיו של היישוב הארץ-ישראלי.

בניגוד ליתר הסופרות באותה תקופה, שושנה שרירא הייתה מראשוני הסופרים שנגעו באנשים ישירות ובסוגיה העדתית. שרירא הייתה הסופרת שהעירה את השד העדתי (כותרת מאמרו של אילן ברקוביץ בהארץ, 25.5.2017). הייתה מראשוני הסופרים שנגעו ישירות בסוגיה העדתית. יצירותיה הספרותיות והעיתונאיות של שרירא היוו בסיס פורה לחוקרי הארץ ובפרט על תל אביב. כתביה העמידו לרשות הקורא חומר רב חשיבות מנקודת מבטה של אישה ידענית, סקרנית ורגישה שכתבה על נושאים העומדים ברומו של עולם לצד נושאים הקשורים לעולם הבוהמה ונושאים הקשורים לחלכאים והנדכאים¹⁵⁸.

כתיבתה של שרירא התפרסמה גם מחוץ לגבולות המדינה. היא זכתה להכרה בין-לאומית על ידי המרכז הביוגרפי הבינלאומי של קיימברידג' באנגליה ונמנתה בין 2000 הסופרים הבולטים במאה העשרים בשנת 2001. במהלך שנות עבודתה התפרסמו מאות כתביה בעיתונות היומית ובכתבי העת השונים. שרירא כתבה סיפורים, מאמרים, כתבות, טורים ומדורים קבועים בעיתונות היומית והשבועית מכל גווני הקשת הפוליטית: **זבר, הארץ, הבקר** (כולל מדור אקטואליה שלה: "חיים קטנים" בשנות הארבעים של המאה הקודמת), **הבקר לילדים, ידיעות אחרונות לאשה** (שבחר אותה כדמות השבוע ב-1947), מוסף 7 ימים של "ידיעות אחרונות" (שהכתיר אותה כ"כוכב חדש"

¹⁵⁴ הדר מקוב חסון, מצתת את קריץ, אילת אלמגור גורפינקל (עורכת), "והיו הנעלים מאושרות", סופרת שושנה שרירא ואריאל כהן, הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2011, עמ' שם.
¹⁵⁵ שם.

¹⁵⁶ פורת, ד. (1987), "הנהגה במלכוד, הישוב נוכח השואה 1942-1945", ספריית אפיקים. הוצאת עם עובד, עמ' 11

¹⁵⁷ מקוב חסון ה. (2009), "ש ש סופרות ישראליות. פרק על יהודית הנדל ושושנה שרירא", מתוך: *Oedipus' Sister: Narrating Gender and Nation in the Early Novels of Israeli Women* עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת ניו יורק

¹⁵⁸ נאור, מ. (2012). "גברתי ורבותי" העין השביעית <https://www.the7eye.org.il/6538>

ב'1956). עוד פרסמה ב למרחב, מעריב, על המשמר והשבועונים במחנה, ספרות צעירה (שבועון לספרות ואמנות עברית) ותשע בערב (שבועון בידורי).

שושנה שרירא היא אחת הנשים מתקופת היישוב שסיפורן ופועלן נשכח. כשאנו מביטים במדפי הספרים של תולדות הספרות העברית, נמצא שם סופרים גברים ובחלק השולי והמרוחק נמצא מעט מאד ספרים של סופרות ויוצרות נשים. מעבודה זו משתקפת שאין כך פני הדברים, נשים כתבו, יצרו, תעדו את ההיסטוריה, השתמשו בכתיבה שלהן כדי להתפרנס, לאסוף תרומות מהקהילות היהודיות מארצות הניכר, חינכו נשים, ילדים ואחדו את הקהילה. הגברים אף נתנו להן גיבוי כמו בקהילות הדתיות בירושלים, כמו בביתה של שושנה שרירא. היו אלה הגברים שהמעיטו בערכן ובחרו להתעלם מקולן. בגולה, הנשים הורחקו ל"עזרת הנשים" ואילו כאן בישראל, מתקופת העלייה הראשונה ואילך נשמע קולה של האישה בזירה הציבורית, גם באמצעות כתיבה. הנשים מתעדות את תהליך הקמת המדינה כשהן חלק ממנה כפי שהן חוו והתנסו בה.

למרות עשייתן ותרומתן הרבה של נשים לעיצוב פני התרבות בארץ, מעט מאד נשים זכו להכרה בתקופתן, ורבות מאותן נשים ויצירותיהן נעלמו מהנוף ומהזיכרון שלנו. רק בשנים האחרונות החלו להעלות ממרתפים חבויים את יצירותיהן להסיר מהן אבק ואף לחקור אותן.

מקורות

ארכיון ציוני, ילדי טהרן 18/2/1943

בן ארצי יוסי, (2001). "חקר נשים ומגדר ויחסינו להבנת ההיסטוריה". מ.שילה, ר. קרק, ג. חזן-רוקס. (עורכות). העבריות החדשות, נשים בישוב ובציונות בראי המגדר.. הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים. עמ' 26-44

ברלוביץ, י'. (תשנ"ו). "להמציא ארץ להמציא עם: תשתיות ספרות ותרבות ביצירה של העלייה הראשונה". הקיבוץ המאוחד. עמ' 9-13

גורני י. (1970) "השינויים במבנה החברתי והפוליטי של העלייה השנייה בשנים 1904-1940". הציונות א' עמ' 241-415.

גליקסברג, ח. (1953). "ביאליק יום יום" (מהדורה שנייה), תל אביב, עמ' 11-12.

גריין ר. (2006), "חמדה בן-יהודה כמגלמת העבריה החדשה", עבודת גמר, אוניברסיטת בר-אילן

דון-יחיא, עי. (1998). "הציונות הדתית ושאלות עלייה וקליטה בתקופת הישוב". מתוך: הכהן ד'. (עורכת) "קיבוץ גלויות עליה לארץ ישראל – מיתוס ומציאות". מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל ירושלים. עמ' 81-106

וולף, ו. (2004) "חדר משלך", תרגמה: רנן י', תל אביב

חבס, ב. (1925). "ילדות עובדות", דבר, 19 יוני 1925, עמ' 3, מתוך: נשים בחברה היהודית בארץ ישראל 1882-1948, עמ' 430

טרכטנברג, ג. (תשס"ו). "בין לאומיות לאמנות: כינון שדה האמנות בתקופת הישוב ובראשית שנות המדינה", ירושלים עמ' 65-70

זרעאלי ד. (תשמ"ד) "תנועת הפועלות בארץ ישראל מראשיתה עד 1927". קתדרה 32. עמ' 109-140

יזהר ס., מקדמות, זמורה ביתן, תל אביב, 1992

כהן, ב. (תשס"ח) "הועידה העולמית לחקר השואה והדבורה בתקופתנו. ירושלים 1947 התמודדות ראשונית של הישוב עם חקר השואה והנצחתה", קתדרה 125, עמ' 118-119

לובין, א. (2007) "איך בכל זאת נשים מצליחות לכתוב: על כתיבת נשים וגם קריאה", רעננה. עמ' 243-300

מירון, ד. (1990). "אימהות מייסדות, אחיות חורגות", אלפיים, 2 עמ' 177-121.

מקוב חסון, ה. (1945) חיים קטנים על הנסתר והגלוי בכתביה של שושנה שרירא
<https://bybe.benyehuda.org/read/1721#fnref:462>

מקוב חסון ה. (2009), "שש סופרות ישראליות. פרק על יהודית הנדל ושושנה שרירא", מתוך:
Oedipus' Sister: Narrating Gender and Nation in the Early Novels of Israeli Women
עבודה לתואר דוקטור, אוניברסיטת ניו יורק

מרגלית-שטרן ב. (תשס"ג). למלכה אין בית, למלך אין כתר? מעמדן של נשים יהודיות בשוק
העבודה בארץ ישראל המנדטורית" עיונים בתקומת ישראל: כלכלה וחברה בימי המנדט -1917
1948 עמ' 107-152.

מרגלית-שטרן ב. (2009). "הוא הלך בשדות – והיא? העבריייה בעיני עצמה ובעיני דורה" ישראל 16.
עמ' 195-225.

נאור, מ. (2012). "גברתי ורבותי" העין השביעית מדור "העיתונאים" 29.9.2012
<https://www.the7eye.org.il/6538>

ספרן, ח. (2001). "מאבק בין לאומי, ניצחון מקומי: רוזה וולט שטראוס והשגת זכות בחירה לנשים
1919-1926". מ.שילה, ר. קרק, ג. חזן-רוקם (עורכות). העבריות החדשות, נשים בישוב ובציונות
בראי המגדר.. הוצאת יד יצחק בן צבי ירושלים. עמ' 315-330

פוגל-ביז'אווי ס'. (1991) "האמנם בדרך לשיוויון? מאבקן של הנשים לזכות בחירה בישוב היהודי
בארץ ישראל 1917-1926", מגמות ל"ד עמ' 284-262

פורת, ד. (1987). "הנהגה במלכוד, הישוב נוכח השואה 1942-1945", ספריית אפיקים/ הוצאת עם
עובד, ב 11.2.1940, עמ' 30

פיינר, ש. (תש"ס) "שורשי החילון: מתירנות וספקנות ביהדות המאה-ה-18", ירושלים, עמ' 11-16,
392-395.

<https://bybe.benyehuda.org/author/69> פרויקט בן יהודה

קריץ, ר. (1978). "הסיפור של דור המאבק לעצמאות" קריית מוצקין.

רוזנברג-פרידמן, ל. (תשס"ה). "מפעל השליחות הדתיות לאירופה השנים 1934-1939: יצירה
נסית?", איגוד: מבחר מאמרים במדעי היהדות, כרך ב: תולדות עם ישראל והחברה היהודית, עמ'
181-197

שחורי-רובין צ. (תשס"ו) "ד"ר הלנה כגן: הרופאה שהפכה לאגדה" קתדרה 118. עמ' 89-114.

שי ע. (2006), "ראשית המוזיאונים והאוספים הארץ-ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית (2848-2917), עבודת דוקטורט, אוניברסיטת בר-אילן.

שילה מ. (2004) "לדמותה של של האישה בעלייה השנייה: האזרחית" ישראל 6 עמ' 105-83.

שילה מ. (תשס"ו) " פרטי כציבורי: איטה ילין ויהודית הררי כותבות אוטוביוגרפיה" קתדרה 118. עמ' 66-41

שנקר, ר. (2006). "נשים כותבות: הקול הנשי הירושלמי" (ביקורת), מחקר ירושלים בספרות עברית, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, עמ' 375

שקד, ג. (1988) " הסיפורת העברית", כרך 3 תל אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 181.

שרירא, ש. (1943). במכתבים לבן זוגה

שרירא, ש. - עורכת (1945), "השושבין" עיתון ה"בוקר", מדור "חיים קטנים" 4.6.1945

שרירא, ש. - עורכת (1945), "אשת השבוי" עיתון ה"בוקר", מדור "חיים קטנים", 17.1.1945

שרירא ש. וכהן א. (2011) "והיו הנעלים מאושרות". אלגור גורפינקל א. (עורכת), הוצאת הקיבוץ המאוחד

שרירא ש., מתוך כתב היד "היכרות אישית". ארכיון, מרכז קיפ

שרירא ש, "היאור הירוק" (אוקטובר 1945 — אפריל 1946

מרכז ביוגרפי הבינלאומי של קיימברידג, אנגליה

Outstanding People of the 20th Century, (including 2000 Outstanding Writers of the 20th Century)